

Сборник посвящен вопросам социально-экономического и общественно-политического развития феодальной и капиталистической формаций на Украине. В статье рассматриваются теоретические проблемы эволюции феодализма, развития городской истории украинской народности, вопросы идеологии. Дается краткая методологическая основа буржуазной исторической науки конца XIX - начала XX в.

Для специалистов в области отечественной истории, аспирантов, студентов

Збірник присвячений питанням соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку феодальної і капіталістичної формацій на Україні. В статтях роздаються теоретичні проблеми еволюції феодалізму, розвитку міст, історії української народності, питання ідеології. Мається критика методологічних засад буржуазної історичної науки наприкінці XIX - на початку XX ст.

Для спеціалістів у галузі вітчизняної історії, аспірантів, студентів.

Г о л о в н а р е д а к ц і й н а к о л е г і я

Ю.Ю.Кондуфор (головний редактор), В.І.Клоков, І.М.Мельникова, І.С.Слабеев,
П.С.Сохань (заступник головного редактора), М.І.Супруненко, А.М.Шлепаков

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я в и п у с к у

П.С.Сохань (відповідальний редактор), М.М.Варварцев, В.Г.Сарбей, Г.Я.Сергій,
П.М.Сас (відповідальний секретар)

М U w m r i i W " » " 1 / Г

Адреса головної редколегії
252601 Київ 1, вул. Кірова, 4
Інститут історії АН УРСР
Тел. 29 67 92

Редакція історичної літератури

Г.Я.Сергієнко

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАЛИНУ РОЗРОБКУ НАУКОВОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Проблема етвосоціального розвитку народів належить до актуальних напрямів суспільствознавства. Політична й наукова значимість цієї проблеми має першорядне значення для сучасності. Завдяки вченню марксизму-ленінізму стало можливим розкриття глибокого органічного зв'язку етнокультурних процесів з соціально-економічним прогресом людського суспільства. К.Маркс, Ф.Енгельс і В.Л.Ленін визначили закономірності етнічного й національного поступу народів, пов'язали його з суспільно-економічними формаціями, назвали докласову етносоціальну форму спільності людей - племя і класові - народність і нації історичними епохами в розвитку кожного народу.

Термін "народність" уперше застосував Ф.Енгельс, який вивчав суспільство давньої Греції: "У поемах Гомера ми знаходимо грецькі племена здебільшого уже об'єднаними в невеликі народності, всередині яких роди, братрії і племена все ж ще цілком зберігали свою самостійність"¹. Народність є історичною формою етносоціальної спільності людей, притаманної рабовласницькій і феодальній суспільно-економічним формаціям, і для неї характерна відносна спільність мови, що складалася на основі племенних діалектів, території як природно-матеріального фактора існування, певних економічних зв'язків, рис культури побуту й характеру, етнічне самоусвідомлення й закріплення самоназви.

Виникнення російської, української та білоруської народностей, для яких спільною колыскою стала Київська Русь, було закономірним результатом соціально-економічних і етнокультурних процесів у давньоруському суспільстві. Ф.Енгельс вказував на нерозривний зв'язок між формуванням етносоціальних спільностей і завоюванням великої території для суспільного життя. "Два факти, - писав він, - що виникли стихійно, панують у первісній історії всіх чи майже всіх народів: поділ народу за ознакою спорідненості і спільна власність на землю"¹.

У пропонованій читачеві статті ставиться питання про наукову періодизацію історії української народності в світлі вчення марксизму-ленінізму. Така постановка назріла у зв'язку з "виходом у світ багатотомної "Історії Української РСР" (тт. 1-8. К., "Наукова думка", 1977 - 1979) і дослідженням в Інституті історії АН УРСР теми "Соціально-економічні умови формування і шляхи розвитку української народності". На важливість проблеми національних взаємовідносин в історичному плані вказувалось під час святкування шістдесятиріччя СРСР у 1982 р. Актуальність висвітлення історії етносоціального розвитку народів нашої країни і серед них українського народу не викликає сумніву. Саме суспільний поступ народів нашої країни в минулому і за роки Радянської влади став однією з основ утворення нової історичної спільності людей - радянського народу, згуртування їх під проводом КПРС у великій соціалістичній федерації - СРСР, зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства в епоху розвинутого соціалізму, дружби і братерства вільних народів.

II

Етносоціальний розвиток споріднених російського, українського та білоруського народів, незважаючи на різні долі й століття роз'єднаності, їх зближував і згуртовував. Тому періодизація історії української народності розробляється з врахуванням спільних процесів, притаманних також російській та білоруській народностям.

Радянські вчені внесли певний вклад у розробку наукової періодизації історії російської, білоруської і української народностей.

У статті "Умови формування російської народності до кінця ZZ ст." академік Л.В.Черепнін процес формування російської народності розділив на п'ять етапів: 1. I-I ст. - період розкладу первіснообщинного ладу й генезису феодалізму у східних слов'ян, кож створюються передумови для виникнення давньоруської народності; 2. II - початок III ст. - ранньофеодальний період Русі, час дальшого розвитку давньоруської народності; 3-IV - XIII ст. - період феодальної роздробленості, коли створюються передумови для формування на основі народності давньоруської народностей російської, української і білоруської; 4. XIV - XV ст. - період поступового подолання феодальної роздробленості, час складання великоросійської, української і білоруської народностей; 5. кінець XV - початок XVI ст. - час утворення й зміцнення Російської централізованої держави, коли великоросійська народність остаточно сформувалась. З XVI ст. можна говорити уже про початкову стадію розвитку російської нації на основі тих елементів історичної спільності, які склалися в попередній час"³.

Щодо формування білоруської народності, то доктор історичних наук А.М.Карпачов висунув тезу, що вона сформувалась протягом Ж-ЖЕ ст.⁴ Етапів формування він не виділив.

Питання періодизації історії української народності розроблялися в багатьох історико-атнографічних працях члена-кореспондента АН АРСР К.Г.Гуслисто, який вказував, що в період феодальної роздробленості (IV-XIII ст.) склалися передумови формування трьох братніх народностей - російської, української і білоруської. Вони стали спадкоємцями надбань давньоруської народності. Приблизно в 2f-IV ст. українська народність в основному сформувалась. В V - на початку VI ст. вона продовжувала розвиватися і консолідуватися, і в цей час починається перетворення української народності в буржуазну націю. До другої половини VII - першої половини VIII ст. автор відносить дальший розвиток української народності і поступове перетворення її в націю⁰.

Заслугує на увагу періодизація історії української народності, розроблена членом-кореспондентом АН УРСР Ф.П.Шевченком в багатотомній "Історії Української РСР". Перший етап - друга половина III - Ж ст. - "період феодальної роздробленості, який характеризувався тенденціями, з одного боку, до відокремлення певних територій, з другого - до об'єднання окремих земель внаслідок поглиблення суспільного поділу праці й зростання економічних зв'язків між ними"⁶. "Другий етап припадає на XIV - середину XII ст., коли, з одного боку, значною мірою вже була подолана феодальна роздробленість в економічній сфері, з другого - основна частина південно-західних (українських) земель підпала під владу польських і литовських феодалів". Автор, вказує на подальший розвиток і за умов іноземного панування товарно-грошових відносин та ринкових зв'язків. Третій етап формування української народності відноситься до другої половини XVI - середини XVII ст. "Пі часи, - зазначає автор, - характеризувались дальшим розвитком ремесла й торгівлі, посиленням роді міст як економічних центрів, розширенням товарно-грошових відносин і утворенням передумов єдиного внутрішнього, тобто національного, ринку на більшій частині території України" .

Радянська історіографія спростовує концепції українських буржуазних націоналістів (М.Грушевського і його школи, сучасних послідовників з антикомуністичного табору) щодо походження й періодизації історії української народності, їх твердження, що українська народність бере свій початок від праслов'янських

племен антив,- антинаукове і не витримує ніякої критики. Це я стосується і націоналістичної концепції, нібито "Київська держава" (Київська Русь) була не колиською російського, українського і білоруського народів, а витвором виключно - української народності. Спроби буржуазних націоналістів посяти між цими брат-, німи народами розбрат псевдонауковими вигадками зазнавали й зазнають цілковитого краху.

Деякі радянські історики безпідставно користуються вигаданим терміном "Київська держава" замість усталеного "Київська Русь"⁸. Та й твердження про те, що "анти бѣж *СТЗШНТТ* 5ѣдааш јсіх Тgbox східнослов'янських народностей, зької, ZSgkfiSSS! * II52ЩъкйНі не можна вважати науково обгрунтованим. Адже цілком зрозуміло, що анти - це предки тих племен, що утворили давньоруську народність.

Дослідження теми "Соціально-економічні умови формування і шляхи розвитку української народності" в Інституті історії АН УРСР поставило ряд нових проблем¹ і питань методологічного шгаю,розв"язашц яких вимагає радянська історична наука. До таких питань належить і дальша розробка наукової періодизації історії української народності.

Відоме лєнінське положення: "...Всі взагалі грані в природі і в суспільстві, умовні і рухливі, відносні, а не абсолютні. І ми лише приблизно беремо особливо видатні й помітні історичні події, як віхи великих історичних рухів" визначає методологічні принципи періодизації історичних явищ у суспільстві. Ці принципи стосуються і наукової періодизації історії української народності.

Феодальна суспільно-економічна формація послужила базою для етносоціадьшгх процесів на Україні, в Росії і Білорусії. Ці процеси беруть свій початок від часів Київської 'Русі.

п е ц ^ Шѣіоѣ ismd^јsmsssl 5 g p E s M s « s ® » 5 j L s s f c
солідація) відноситься јо J ^ - середини Щ ^ И о г о можна умовно поділити на три етапи, що в цілому становлять понад п'ять століть. У цей період на Україні розвинулася феодальна суспільно-економічна формація, склаалася етнічна мова і територія, на якій сформувалася українська народність. Втносоціальні процеси ускладнювалися перебуванням України з 40-х років Ж ст. під гнітом іноземних феодальних держав: Золотої Орди, Ітви і Речі Посполитої.

На першому етапі історії української народності (ДІ-ДІІ ст.) відбувалося зародження первісних ознак української народності в надрах давньоруської народності, яка в умовах феодальної роздробленості Київської Русі стада колиською російської, української і білоруської народностей. До цих первісних ознак слід віднести територіальний ареал, мовні особливості, етнічну назву.

В період феодальної роздробленості Київської Русі на її південно-західних околицях історично склалися Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська, Подільська, Волинська та Галицька землі, а також Північна Буковина і Закарпаття. Ці землі стали етнічною територією української народності. На них існували давньоруські князівства - Київське, Переяславське, Чернігівське, Володимиро-Волинське, Галицьке та ін.¹¹ У цей час виник етнічний та історико-географічний термін "Україна", що згодом став власною назвою цілого регіону південно-західних, руських земель. У літописному оповіданні про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під 1187 р. вперше вживається назва "Україна" щодо значної території Придніпров'я. В Київському літописі літописець розповів, що за князем плакали переяславці, "о нем же Оукраина много постана"¹². З того часу терміном "Україна" в літописах користувалися паралельно з терміном "Русь" і "Руська земля", причому він поширюється й на інші землі Південно-Західної Русі¹³.

Літописи, епічні твори й фольклор на південно-руських землях створювалися давньоруською мовою, зрозумілою на території Русі. Але разом з тим київські, чернігівські та львівські літописці вживали слова з народної мови. Це ж стосується і славнозвісної поеми "Слово о полку Ігоревім". Українська мова утворюва-

дася на основі місцевих діалектів давньоруської мови, що орали свій початок від мов південно-західних слов'янських племен Русі. Давньоруська матеріальна та духовна культура послужила спільним джерелом для формування як української, так і братніх російської й білоруської культур.

Уже в тяжкі часи феодальної роздробленості земель Київської Русі діяли сили, що виступали за їх об'єднання перед лицем небезпеки з боку степових кочовиків-завойовників. У поемі "Слово о полку Ігоревім" автор описав розпорощення сил Руської землі, що призвело до поразки руських дружин сіверського князя Ігоря Святославича під час походу проти половців у 1185 р. Сучасник доводив необхідність об'єднання князів для захисту руських кордонів від нападів кочовиків.

Оцінюючи політичне значення поеми "Слово о полку Ігоревім", К.Маркс у листі до Ф.Енгельса 5 березня 1856 р. писав "Суть поеми - заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ"⁴. Невідомий автор "Слова о полку Ігоревім", як сучасник подій, мабуть помітив наявність у давньоруському суспільстві тенденції не лише до відокремлення, а й до об'єднання князівств у результаті посилення економічних та політичних зв'язків між ними, що традиційно існували з часів Київської Русі.

Згубні наслідки феодальної роздробленості Київської Русі особливо тяжко проявилися, під час ординської навали у 20-40 роках Ц ст. Військо хана Батия загарбало її землі и поневолило народ. Почалося тривале золотоординське іго. яке на століття затримало економічний, політичний і культурний розвиток усіх земель Русі.. Вороги намагалися зберегти феодальну роздробленість Русі, щоб тригати її в покорі.

Київська, Переяславська і Чернігово-Сіверська землі увійшли до складу одного з західних улусів Золотої Орди. Галицько-Волинське князівство, ослаблене ворожим нашествям, збирало сили для визвольної боротьби, вступило в союз з Володимиро-Суздальським князем Олександром Невським. Князю Данилу Галицькому вдалося витіснити ханські орди за Дніпро, визволити й приєднати до своїх володінь Київ. Хан Золотої Орди великими силами придушив цей рух і примусив князя підкоритися. Після смерті Данила Галицького (1264 р.) визвольний рух продовжувався.

На другому етапі на основі давньоруської спадщини відбувалося формування складових елементів (ознак) української народності як етнічної спільності феодальної суспільно-економічної формації на Україні (МЖ-ХУ ст.). За два століття

- російська, українська і білоруська народності в умовах боротьби за визволення від іноземних загарбників сформувалися як стійкі етнічні спільності. За цей час російська народність повалила золотоординське іго й створила могутню централізовану Російську державу, що підтримувала визвольний і об'єднаний рух населення всіх давніх руських земель.

Українська народність формувалася одночасно з російською й підтримувала з нею найтісніші економічні, політичні та культурні зв'язки. В.І.Ленін підкреслював, що російський і український народи з найдавніших часів близькі "і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією"¹⁰. Ця близькість стала важливим фактором, що сприяв формуванню української народності в несприятливих умовах роз'єднаності земель України й перебування їх під владою іноземних держав. "Російський, український і білоруський народи, - зазначено в "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)", - походять від єдиного кореня, - древньоруської народності, яка створила древньоруську державу Київську Русь.

Соціально-економічний розвиток Русі в період феодалізму, в тяжкий час ординської навали привів до відособлення окремих частин древньоруської народності. Поступово з єдиної древньоруської народності утворилися три братні народності - російська, українська і білоруська з властивими їм особливостями мови, культури і побуту. Незважаючи на всі історичні знегоди і великі випробування, російський, український, і білоруський народи зберегли і пронесли через віки свідомість єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї дол?"¹¹.

Українська народність на той час займала власну етнічну територію для прозивання й виробничої діяльності людей, користувалась давньоруською мовою, спільною і для білоруської народності, зміцнювала економічні зв'язки між південно-західними землями на оазі феодальних суспільних відносин, зберігала певні особливості суспільного та політичного життя в складі іноземних держав (Литви, Польщі, Угорщини, Молдавії), традиції в культурі, побуті, звичаях і характері, успадковані від давньоруської народності і розвинуті на новій етнічній основі, збагачені спілкуванням з російською і білоруською народностями. Українська народність складалася з антагоністичних класів - станів - феодалів і селян, між якими точилася безперервна боротьба.

Формування української народності відбувалося в несприятливих зовнішньополітичних умовах. Золотоординське іго перешкоджало економічному, політичному та культурному розвитку руських земель і проти нього піднімалася хвиля визвольної боротьби по всій Русі. Влада Золотої Орди поступово послаблювалась. Феодали Литовської держави не без згоди місцевих феодалів захоплювали землі Білорусії і України. В першій половині III ст. Білорусія опинилася в складі Литви. У 1362 р. литовське військо на Синіх Водах (притока Південного Бугу) завдало поразки золотоординцям і витіснило їх з Київщини, Переяславщини, Чернігово-Сіверщини, Волині й Поділля, які потрапили під владу литовських феодалів.

Ф.Енгельс писав, що в той тяжкий час Росія потрапила під золотоординське іго, а Білорусія і Україна (Малоросія) увійшли до складу феодального Литовського князівства¹⁷.

Українські землі в складі Литовської держави стали головним осередком формування української народності, причому традиційним осередком цього етносоціального процесу залишався Київ - економічний, політичний і культурний центр. Решта українських земель перебувала під владою інших феодальних держав: Польщі (Галичина з кінця III ст.), Моладавії (Північна Буковина і Придунав'я з 1359 р.), Угорщини (Закарпаття з ст.).

Таким чином, українські землі були завойовані іноземними феодалами й насильно розчленовані, а українська народність, позбавлена можливості створити свою державність, опинилася під загрозою асиміляції. Тому народні маси України прагнули до єднання з російським народом, який вів успішну боротьбу проти золотоординського панування, повалив його і створив могутню централізовану Російську державу. Одним з важливих зовнішньополітичних завдань Російської держави проголошувалось визволення споконвічних руських земель від іноземного панування і зозз'єднання їх з Росією. Вона підтримувала визвольний рух народних мас України і Білорусії.

Ф.Енгельс підкреслював, що в середньовічній Європі "ні один державний кордон не збігається з природними границями національності, тобто з границями мови"¹⁸. Включивши до свого складу Білорусію і Україну, Литовська держава стала багатонаціональною, етнічно строкатою і нестійкою політично. Литовські феодали, прагнули асимілювати населення захоплених територій, ліквідувати там традиційні місцеві князівства й замінили їх воєводствами. Однак ці заходи не змогли перешкодити визвольному рухові поневолених народів і розірвати їх зв'язки з російським народом.

Формування української народності в умовах розчленування її території напштовхувалось на перешкоди з боку панівного класу іноземних держав. Тому народні маси України звертали свої погляди на Російську державу, прагнули до єднання з нею і вбачали в ній опору свого етнічного розвитку. Ф.Енгельс вказував, що "...тенденція до створення національних держав, яка виступає все виразніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки"¹⁹. Національна Російська держава стала об'єднуючим центром для споріднених російської, української та білоруської народностей.

Українські буржуазні націоналісти, фальсифікуючи історію, твердили, що ро-

сійська і українська народності за своїм походженням, характером і культурою глибоко відрізняються. М.Грушевський безпідставно писав, нібито історія вела ці народності здебільшого зовсім різними шляхами, які являли більше відмінностей, ніж схожостей. Насправді ж ці народності йшли спільними шляхами, які ніколи не розходилися.

До ХУІ - першої половини ХУД ст. відноситься третій етап - консолідація української народності за умов розвитку феодалної суспільно-економічної формациї, наростання визвольного руху проти іноземного панування та його найвищого піднесення - визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, всезагального прагнення народних мас до возз'єднання України з Росією. Ці півтора століття в історії української народності насичені подіями, що засвідчили зрілу суспільну самосвідомість народних мас України, їх прагнення скинути іноземне ярмо, визволитися і навіки об'єднатися з братнім російським народом.

Дальший розвиток продуктивних сил у землеробстві і ремеслах, розширення товарного виробництва і обміну, створення внутрішнього ринку, зміцнення економічних зв'язків між землями України, наростання визвольного руху проти іноземних поневолювачів, формування етнічної мови, культури, побуту і характеру - всі ці фактори сприяли консолідації й поступу української народності за нових історичних умов. -

Внаслідок Люблінської унії (1569 р.), королівство Польське і Велике князівство Литовське об'єдналися в федеративну державу - Річ Посполиту. Відбувся перерозподіл загарбаних білоруських і українських земель: Білорусія залишалася під владою Великого князівства Литовського, а Україною заволоділа шляхетська Польща. Для українського народу не мало негативні наслідки: незрівнянно посилювались економічний визиск і національно-релігійне гноблення його польськими і місцевими феодалами. За цих історичних умов українська народність з ще олішшою енергією виборювала право на існування.

В умовах іноземного панування українська народність не лише зберегла, а й розвинула мову як засіб спілкування й культурного прогресу. Ф.Енгельс писав: "...південні землі були населені так званими малоросами, мова яких тепер більшістю авторитетів вважається цілком відмінною від великоруської мови (яку ми звичайно називаємо російською)"²⁰⁻²¹. Далі він вказує на те, що українців (малоросів) польські феодали пригнічували економічним визиском і політичним безправ'ям, намагалися позбавити їх надбань культури, предковичної православної церкви і підпорядкувати католицькому впливу і верховенству папи римського. Церковний собор вищого католицького і православного духовенства в м.Бресті (1569 р.) постановив створити об'єднану (уніатську) церкву для всього населення Білорусії і України. "Значна частина цих православних, - зазначав Ф.Енгельс, - у ХУІ століття була змушена визнати верховенство папи, і вони почали називатись уніатами, але багато хто з них зберіг в усіх відношеннях вірність своїй старій православної релігії. Це були переважно кріпаки, тоді як їх шляхетні пани майже всі були католиками; а за національністю ці кріпаки були малоросами"²².

Запроваджуючи унію, феодали, католицьке і православне вище духовенство намагалися насамперед позбавити білоруське і українське населення зв'язків з Російською державою. Це був підступний план колонізації української народності, поневолення народних мас, знищення давньоруських традицій і надбань етнічної культури. Українські селяни і міщани піднялися на рішучу боротьбу проти підступних дій феодално-католицької реакції на Україні і в Білорусії.

Населення України неспинно зростало: якщо на початок ІУ ст. на її землях проживало близько 3,3 млн. чоловік, а в першій чверті ХУІ ст. - 3,8 млн., то в першій чверті ХУІІ ст. воно досягло 4,5 млн.²³

Панування іноземних феодалів-загарбників на Україні гальмувало поступ землеробства, ремесла та промислів. Однак зусиллями народних мас економіка краще була не лише відбудована після руйнівної навали кочовиків і золотоординського

ігра, а й значно пішла вперед: удосконалені знаряддя праці з'явилися в землеробстві й скотарстві, ремеслі й промислах: розвивалися старі й засновувалися нові міста що перетворювалися в центри виробництва і торгівлі. У першій половині 17 ст. на Україні мешкали ремісники 300 спеціальностей, які об'єднувалися в цілі — Агше частина великих міст діставала привілеї на магдебурзьке право, щоб захилилися від феодалних утисків. Стан-клас міщан в епоху середньовіччя, за визначенням Ф.Енгельса, "...втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ"²⁴. Економічний розвиток України відбувався в той час, коли феодалний визиск досяг високого ступеня. Запроваджуючи в землеробстві фільваркові господарства, феодали відбирали в селян кращі землі та закріпачували їх, збільшували панщину, натуральні й грошові податки повинності."Більшість міст знаходилася під владою феодалів і зазнавала найжорстокішого визиску. Народні маси України, незважаючи на перешкоди з боку іноземних загарбників, підтримували економічні зв'язки з Росією, що мало велике значення для розвитку економіки.

Важливе економічне й політичне значення мало виникнення українського козацтва і Запорізької Січі. Рятуючись від гніту феодалів, багато селян і міщан утікали на південь на вільні землі за порогами Дніпра. Втікачі називали себе козаками - вільними людьми, які озброювалися і захищали край від вторгнень татарських та турецьких нападників, наступу польських і литовських феодалів. Перші згадки про козаків відносяться до кінця 16 ст. На берегах річок козаки споруджували численні укріплення - СІЧІ. У 30-40-х роках 17 ст. вони об'єднали свої сили на дніпровському острові Томаківка й утворили велику фортецю під назвою запорізька Січ. Вона мала своєрідну військово-адміністративну організацію, що зберігала давні влові традиції Русі. Найявністю самоврядування, участь козаків у військових радах і виборах старшини, право на володіння землями, заняття промислами і участь у військових походах - все це дало підставу К.Марксу в "Хронологічних виписках" назвати Запорізьку Січ « ^ ж с ш в а щ ю м ^ З т ^ Ш т Ш • аорізькі козаки підтримували тісні зв'язки з донськими козаками Росії. Запорізька Січ відіграла визначну роль в історії України як політичний і військовий центр, осередок організації визвольного руху народних мас проти панування Речі Посполитої, за возз'єднання з Росією.

Духовна культура української народності в 17 - першій половині 18 ст. зробила значний крок уперед у своєму розвитку. Про розвиток освіти на Україні дбали громадські організації - братства, які засновували школи в містах і селах. Важливе значення для розвитку освіти мали Острозька греко-слов'янсько-латинська школа і Київська колегія, які стали рівень з тодішніми європейськими вищими школами. На Україні завдяки діяльності російського першодрукаря Івана Федорова виникло власне книгодрукування. Дальший розвиток фольклору, літератури, музики, театру архітектури й образотворчого мистецтва свідчили про самобутність культури української народності. Культурні надбання стали зброєю у визвольній боротьбі народних мас України.

* Консолідація сил української народності сприяла розгортанню на Україні антифеодалного і визвольного руху. З кінця 17 ст. селянсько-козацькі повстання на Україні стали постійним явищем. На західних українських землях виник опришківський рух. Особливо значні повстання народних мас України відбулися під проводом Криштофа Косинського (1591-1593 рр.), Северина Наливайка (1594-1606 рр.), Марка Шайла (1625 р.), Тараса Федоровича-Трясила (1630 р.), Павла Бута-Павлюка (1637 р.), Якова Остряшши і Дмитра Іуни (1638 р.). Народні маси вели боротьбу проти феодалного гноблення й іноземного панування, прагнули до возз'єднання України з Росією.

Визвольна війна 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького була великим подвигом української народності. Перед усім світом народні маси України показали свою волю покласти край іноземному пануванню. Селянсько-козацькі вій-

ська здобули великі перемоги над загарбниками під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, мужньо боролися під Зборовим і Берестечком, Батогом і Явандем. Україна діставала допомогу від братньої Росії.

"Видатним державним діячем, умілим полководцем і мудрим дипломатом, великим сином своєї епохи, який піднявся, всупереч своїй соціально-класовій належності, до розуміння прогресивних завдань часу, корінних національних інтересів народу, був Богдан Хмельницький, - говорив В.В.Щербицький. - Виражаючи споконвічні надії і прагнення народних мас України до возз'єднання з Росією, він послідовно боровся за їх здійснення, очолив народно-визвольну війну, стояв біля колиски непорушного союзу двох братніх народів"²⁶.

Третій етап розвитку української народності завершився її визволенням від іноземних загарбників і проголошенням возз'єднання України з Росією.

Другий період історії української народності охоплює понад два століття (з половини ХУІ, - середина ХІХ ст.), коли відбувався дальший розвиток української народності й поступове переростання її в буржуазну націю. На самому початку його відбулася подія історичного значення - возз'єднання України з Росією. В одній державі тепер їх зв'язували мільярди ниток економічного, правового й побутового характеру. Великий і непорушний союз з'єднав їх долі, забезпечив життєві інтереси і сприяв їх суспільному прогресові. На той час Росія була економічно розвинутою країною. В.І.Ленін вказував, що "новий період російської історії (приблизно з 17 століття) характеризується справді фактичним злиттям усіх ... областей, земель і князівств в одне ціле. Не злиття ... викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок"²⁷. Цей важливий суспільний процес справив значний позитивний вплив на подальший економічний і культурний розвиток України.

На четвертому етапі розвитку української народності (друга половина ХУІ ст.) важливим явищем було возз'єднання України з Росією, що сприяло зближенню її з російською народністю в умовах виникнення національних (буржуазних) зв'язків у надрах феодальної суспільно-економічної формації!

"Возз'єднання з Росією, - наголосив В.В.Щербицький, - ознаменувало поворотний етап в усьому житті українського народу"²⁸. Історичне і міжнародне значення цього великого політичного акту визначалось кількома суспільно-економічними фак-

1. Возз'єднання України з Росією назавжди закріплювало єдність українсько-російського народів, врятувало Україну від поневолення, поглинення і акабалення її іноземними державами.

2. Возз'єднання України з Росією в одній державі зміцнило їх економічні, правові й побутові зв'язки, примножило їх економічний, політичний і духовний потенціал, сприяло зростанню продуктивних сил.

3. Возз'єднання з Росією значна частина України стала могутнім притягальним центром для трудящих західноукраїнських земель, відірваних іноземними феодалами на цілі століття від України.

4. Возз'єднання назавжди позбавило реального ґрунту спроби зрадників українського народу розірвати його вічний союз з російським народом і відторгнути Україну від Росії.

5. Возз'єднання України з Росією завдало нищівного удару по агресивних устремліннях султанської Туреччини і шляхетської Польщі, зміцнило позиції Російської держави на міжнародній арені.

6. Возз'єднання України з Росією показало іншим народам, які тяжіли до Росії, справжній взірець єдино правильного вирішення їх національної історичної долі.

7. Возз'єднання України з Росією значною мірою визначило подальше наростання

класової боротьби народних мас від селянських війн до трьох революцій, яке зрештою привело до перемоги соціалізму в Росії" .

Об'єднавши свої економічні й духовні сили, братні народи відстояли свою незалежність і боротьбі з іноземними загарбниками, створили сприятливі умови для дальшого суспільного прогресу, етнічного розвитку народностей, переростання її у вищі історичні спільності - буржуазні нації.

В складі Російської держави українське населення освоювало значну територію - Слобожанщини, компактно проживало на Лівобережжі та Запоріжжі. У той же час Правобережжя і Східна Галичина залишалися під владою Речі Посполитої, Закарпаття - Угорщини, Північна Буковина - Молдавії.

Турецький мандрівник Евлія Челебі, відвідавши Київ у 1657 р., мав нагоду познайомитися з мовою і побутом населення України. Він писав: "Самі вони (жители України і Києва. - Г.С.) давній народ, а мова їх ще більше всеохоплююча й багата ніж фарсі, кайтакська, монгольська й різні інші. Але вона має схожість з московитською (російською.-Г^) мовою"³⁰. Як бачимо, навіть вихідець з Туреччини помітив, що українська і російська мови близькі між собою.

Значний економічний район України - Лівобережжя, Слобожанщина і Запоріжжя з великими запасами сировини для залізобудовного, паперового, селітряного, винокурного скляного, поташевого, цегельного, вапняного, шкіряного та іншого виробництва - включився у всеросійський ринок й значно його розширив. У системі всеросійського ринку на українських землях створилися досить сприятливі умови для розвитку землеробства, скотарства, ремесел, промислів, торгівлі. Об'єднання економічних ресурсів України і Росії сприяло їх загальному прогресові.

"Навіки зв'язавши свою долю з братнім російським народом, український народ врятував Себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку"³¹.

На Лівобережжі, Слобожанщині та Запоріжжі тривалий час зберігалися місцеві особливості адміністративного устрою і організації війська, традиційного - звичаєвого права і громадсько-політичного життя. Спираючись у своїй політиці на місцевих українських Феодалів, царський уряд насамперед забезпечував права і привілеї старшини, шляхти, заможного козацтва, міського патриціату, духовенства, і ця політика мала класовий характер. Селянство, міська біднота і рядове козацтво як і раніше, залишалися у феодальній залежності, хоч ця залежність і послабилася у результаті визвольної війни 1648-1654 рр. Об'єднавшись з російським народом трудящі маси України спільно боролися проти феодального гноблення. Яскравим прикладом їх одностайності стала селянська війна в Росії під проводом Степана Разіна.

Воз'єднання України з Росією послужило яскравим прикладом розв'язання питання про взаємовідносини народів в епоху феодалізму. Російський і український народи своєю послідовною боротьбою за єдність добилися здійснення їх волі й фіксації в державно-правових актах. А це об'єктивно сприяло розвитку й зближенню української та російської народностей.

Важливе місце в історії займає п'ятий етап (III ст.) - дальший розвиток уніятської народності і АШГ-в ній первісних оііак буржуазної нації в умовах Ш ^ Г Ш Ш ^ Ф ^ т Ш Ш І і формування елементів капіталістичного укладу іі"уі5іііГГЗа^торІчта відбулися-івачніГзмТнГ-в формуванні території, економічної спільностіГта культури української народності.

російський, український, білоруський та інші народи Російської держави спільними зусиллями відстояли своє незалежне існування в тривалій і нелегкій боротьбі проти агресії шведських феодалів під час Північної війни 1700-1721 рр.

Об'єднані сили російського і українського народів протягом III ст. вели тривалу і кровопролитну боротьбу проти агресії султанської Туреччини та у васала - Кримського ханства. Під час російсько-турецьких війн Туреччина зазнала ба-

Після поразок і втратила свої володіння в Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Ці землі стали складовою частиною України й були заселені багатьма її вихідцями. Росія здобула доступ до Чорного і Азовського корів, що сприяло торгівлі з країнами Європи, Близького Сходу і Північної Африки, Азії і Америки. На півдні України виникали нові економічні та культурні центри (Миколаїв, Катеринослав, Херсон, Одеса та ін.). Наприкінці 2М от- було ліквідоване Кримське ханство, Крим увійшов до Таврійської губернії.

Народні маси правобережних і західних земель України вели тривалу визвольну боротьбу проти іноземного панування, брали участь у гайдамацькому і опришківському рухах. Визвольна боротьба послабила владу шляхетської Польщі на Правобережжі. Завдяки допомозі з боку Російської держави в цей час були визволені і заз"єднані з Росією Київщина, Волинь і Поділля (Правобережна Україна). Це сприяло дальшому зростанню продуктивній: сил, зміцненню зв'язків між землями України, розвитку капіталістичного укладу.

Таким чином, на кінець ХМ ст. в складі Російської держави об"єдналися основні українські землі (Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Запоріжжя і причорноморські та приазовські землі), створивши територіальну спільність української народності. До них тяжіли народні маси Східної Галичини, Закарпаття, Північної Буковини і првдунайських земель, які продовжували боротьбу проти іноземного панування (Австрійської монархії) й прагнули до возз"єднання з Росією. В головних регіонах України визначними економічними і етнокультурними центрами були Київ (Лівобережжя і Правобережжя), Харків (Слобожанщина), Львів (Східна Галичина).

Формування економічної спільності української народності прискорювалося впливом прогресивних, реформ в Російській державі в галузі землеробства, промисловоті, торгівлі, управління, судочинства, військової справи, соціальних відносна, побуту, освіти і культури. Подальший розвиток продуктивних сил обумовлював виникнення нових явищ в економіці України: засновувалися мануфактури на місці дахових промислових майстерень, використовувалась наймана праця поряд з кріпосною, поширювалися нові види ремесел і промислів, розгорталася торгівля; землеробство і скотарство все більше набирали товарного характеру. За підрахунками радянських учених j III ст. лише на Лівобережній і Слобідській Україні діяло понад 200 мануфактур^{3^}, Зростало число промислових закладів на Півдні України, Правобережжі, а також у західних українських землях. Усе це свідчило про розвиток капіталістичного укладу.

Первісне нагромадження капітал відбувалося різними шляхами: розширенням торгівлі та чумацького промислу, посиленням кріпосницького гноблення селян, лихварством, визиском вільнонайманих робітників тощо. Ці капітали сприяли процесові розширення-промислового підприємництва. К.Маркс підкреслював, що "... так зване первісне нагромадження є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва"³³. На Україні це проявлялось в обезземеленні й закріпаченні селян, розоренні маси цехових і нецехових ремісників, власників дрібних промислів. Не лише ремесло і промисли, а й поміщицькі та селянські господарства все глибше втягувалися в товарно-грошові відносини, що означало розклад феодалізму і зростання елементів капіталістичного укладу.

Відбувалося подальше формування класів-станів української народності. Поряд з дворянським феодальним класом-стаяом з'являлися підприємці, кущі, лихварі та інші представники буржуазії, що зароджувалась. Формувався передпролетаріат з ремісників і робітних людей. Тривала соціальна диференціація серед селянства: виділялась багата куркульська верхівка, що визискувала бідняків. Колишній етан козаків переведено на статус державних селян. Таким чином, класовий склад української народності зазнавав якісних змін, викликаних зростанням капіталістичного укладу.

Водночас загострювалася класова боротьба, яка проявлялася в численних анти-

феодалних повстаннях і виступах. Класова солідарність народних мас Росії і України особливо яскраво демонструвалася у селянських війнах 17 ст. під проводом Кіндрата Булавіна і Омеляна Пугачова, у визвольному повстанні на Правобережній Україні - Коліївщині, у гайдамацькому і опришківському рухах. Народні виступи підірвали феодальну систему, торували шлях для капіталістичного розвитку.

Українська етнічна культура все більше набувала рис національної. У 18 ст. значно посилювався вплив української народної мови на стару літературну мову, якою були написані історичні літописи Самовидця, Г.І.Грабянки, С.В.Величка, художні твори Г.С.Сковороди та інших письменників. Закономірним результатом цього впливу стало створення І.П.Котляревським поеми "Енеїда", написаної народною українською мовою¹.

Надбання української культури відображали етносоціальні процеси в суспільстві. Прискорення розвитку продуктивних сил висувало необхідність у дальшому поширенні освіти, науки, книгодрукування. У Києві колишній колегіум було перетворено в Київську академію; засновано колегіуми, що давали середню освіту, в Харкові, Чернігові, Переяславі. У Львові продовжував діяти університет, заснований ще 1661 р. Зростала мережа початкових шкіл. Розвиткові науки на Україні сприяли Петербурзька академія наук і Московський університет, діяльність геніального російського вченого-енциклопедиста М.В.Ломоносова. Література, театр, музика, архітектура на Україні розвивалися в тісному зв'язку з російською культурою й набували виразних національних рис. Завдяки возз'єднанню України з Росією навіки зійшлися воедино шляхи їх культурного поступу.

Таким чином, розклад феодалізму і формування елементів капіталістичного укладу в суспільстві на Україні давали, новий поштовх розвитку української народності, викликали появу в ній первісних ознак буржуазної нації: об'єднання більшості "українських земель у складі Російської держави; зміцнення економічної спільності цих земель, формування внутрішнього ринку та входження його у систему всеросійського ринку; початок перетворення української народної мови в національну і закріплення її в літературі; зміцнення культурних зв'язків України з Росією і поступове переростання етнічної української культури в національну. Українська народність розвивалася у тісному зв'язку з російською народністю. Обидві народності зазнавали благотворного взаємовпливу.

На шостому історичному етапі відбувалося поступове переростання української народності у вищу суспільну форму - буржуазну націю в умовах посиленого розкладу і КРИЗИ Феодальної суспільно-економічної формації та дальшого.. Jggggglg_ggc_ ^ • ^ т ст и ч н о ^ ^ у (перша половина 19 ст.). На цей час населення України досягло 12 мтш. чоловік³⁴. Значні якісні зміни відбувалися в галузі економіки та культури, класовому складі української народності.

В результаті переможних російсько-турецьких війн до Росії були приєднані Бессарабія (1812 р.) і придунайські землі, заселені українцями (нинішня Ізмаїльщина). інтенсивне заселення Північного Причорномор'я і Приазов'я сприяло господарському освоєнню цих регіонів, які стали важливою частиною етнічної території України в складі Російської держави. Австрійська монархія поширювала свою владу на Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття. У 1855 р. Ф.Енгельс писав, що русини тяжіють до "малоросійських областей, що об'єдналися з Росією..."

Панування Австрійської монархії над народними масами західноукраїнських земель мало негативні наслідки. Австрійські загарбники разом з місцевими поміщиками проводили політику національної ворожнечі, асиміляції українського населення, намагалися ліквідувати українську мову і культуру, зруйнувати віковічну дружбу українського народу з російським. Передові сили Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття протвділяли колонізаторській політиці австрійських, польських, угорських і молдавських загарбників. Народні маси брали участь у визвольному русі й підтримували зв'язки з населенням України, возз'єднаної з Росією, як своїм природним центром.

У першій половині ХІХ ст. в Росії і на Україні відбувався інтенсивний розклад і криза феодально-кріпосницької системи господарства, в надрах якої виростав капіталістичний уклад як основа капіталістичної суспільно-економічної формації. "В Росії, - писав Ф.Енгельс, - розвиток промисловості йде гігантськими кроками і навіть бояр все більше і більше перетворює в буржуа. Кріпосне право в Росії і в Польщі обмежується, що означає ослаблення дворянства в інтересах буржуа і створення класу вільних селян, в якому буржуазія всюди має потребу"³⁶.

Як і в усій Росії, на Україні прискорювалося зростання поміщицького і купецького підприємництва: загальна кількість підприємств зросла з 649 (1825 р.) до 1649 (1855 р.). Протягом 1824-1847 рр. там засновано 144 цукрових заводів³⁷. У Києві розпочалося виробництво парових машин. На фабриках і заводах України примножувалась кількість робітників (горедпролетарів): у 1825 р. їх налічувалося 15 тис. • ЧОЛОВІК, & В 'і660 р* — 86,7 тис. ВІЛЬНОНЗЗЗМСШ робітники пооттшво витіснили кріпосних. Швидко формувалася торгово-промислова буржуазія: число купців зросло з 18,2 тис. (1816 р.) до 104 тис. (1859 р.)³⁸. У суспільстві виростили буржуазія і пролетаріат - головні класи буржуазної нації.

Розвиток капіталістичного укладу прискорювався і в сільському господарстві: в поміщицьких маєтках застосовувалася машинна техніка і агрономія, зменшувалося число кріпаків-селян і зростало число наймитів - сільськогосподарських робітників.

Таким чином, формувалася нова економічна спільність в надрах феодальної суспільно-економічної формації, а народність переростала в буржуазну націю.

Основоположники маркстаму-ленінізму вказували на прогресивний характер буржуазно-демократичних рухів, спрямованих проти старого феодального ладу. Зокрема, В.І.Ленін писав: "Перша епоха, з великої французької революції до фравко-прусської війни, є епоха піднесення буржуазії, її повної перемоги. Це - висхідна лінія буржуазії, епоха буржуазно-демократичних рухів взагалі, буржуазно-національних зокрема, епоха швидкої ломки феодально-абсолютистських установ, які пережили себе"³⁹. Це положення відноситься і до феодальної Росії та України, де в той час "...ісі суспільні питання зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками"⁴⁰. В перехідну епоху від феодалізму до капіталізму особливо загострювалася класова боротьба селян проти поміщиків, робітників проти власників фабрик і заводів, просвітителів проти реакційних сил. Дворянські революціонери-декабристи започаткували в Росії визвольний рух. На Україні діяли таємні декабристські товариства (Південне, Об'єднаних СЛОЕ"ЯН), а в наступний період - Кирило-Мефодіївське і Іарківсько-Київське товариства, які виступали за ліквідацію самодержавства й кріпосництва. Тоді ж відбувалося розмежування революційних демократів і буржуазних лібералів. Буржуазно-демократична революція 1848-1849 рр. в Австрії, народні рухи і повстання народних мас Львова спричинилися до ліквідації панщини й кріпацтва на західноукраїнських землях. Наростання селянського руху під час Кримської війни і в наступні роки, активна діяльність революційних демократів (М.Г.Чернишевського, М.О.Добролюбова, Т.Г.Шевченко та ін.) привели до першої революційної ситуації в Росії та скасування кріпосного права, що відкрило шлях для інтенсивного капіталістичного розвитку, прискореного формування російської, української, білоруської та інших буржуазних націй.

Важливе місце в формуванні української буржуазної нації займає дальший поступ мови, що закріплювалася в літературі. У першій половині ХІХ ст. значний вклад у формуванні літературної української мови зробили І.П.Котляревський, Т.Г.Шевченко, Г.Ф.Квітка-Основ'яненко, П.П.Гулак-Артемівський, Є.П.Гребінка, М.С.Шашкевич та інші письменники. Основоположна роль належить Т.Г.Шевченкові, який у поетичній збірці "Кобзар" та інших творах підніс українську мову до рівня розвинутих світових мов. Услід за Т.Г.Шевченком Марко Вовчок в "Народних оповіданнях" показала велику життєву силу української мови. Про українську мову

і літературу були високої думка революційні демократи М.Г.Дершшевський, О.І.Герцен, М.О.Добролюбов.

Духовні надбання української народності стали основою для формування національної культури. В.І.Ленін писав: "...коли не було ще розколу нації на буржуазію і пролетаріат, лозунг національної культури міг бути єдиним і цільним закликом до боротьби проти феодалізму і клерикалізму"⁴¹. Це положення відноситься і до української культури перехідної епохи від феодалізму до капіталізму. В цей час з'явилися університети в Харкові і Києві, ліцеї в Одесі, Ніжині й Чернівцях, рад гімназій і приватних учбових закладів, система початкових шкіл. Університети стали також центрами науки, де вийшли у світ праці з історії України, збірники народних пісень тощо. Завдяки видатним діячам культури І.П.Котляревському (автору п'єси "Наташка Полтавка") і російському акторові М.С.Щешіну з'явився український театр. Біля колиски української опери стояли великий російський композитор М.А.Глінка, поет Т.Г.Шевченко, композитор і співак С.С.Гулак-Артемівський (автор опери "Запорожець за Дунаєм"), композитор А.Х.Витвицький та ін. Засновником українського живопису і графіки став вихованець Петербурзької академії мистецтв Т.Г.Шевченко, творець "Живописной Украины", понад 70 портретів, багатьох офортів, сепій, гравюр у реалістичному стилі. Український народ створив немало шедеврів архітектури, скульптури і декоративно-пейзажних парків. На Україні працювали, визначні архітектори того часу. Зокрема, архітектор В.І.Беттві в стилі російського класицизму спроектував будинки Університету та Інституту шляхетних дівчат у Києві. Декоративно-пейзажні парки споруджено в Умані ("Софіївка") і Білій Церкві ("Олександрія"), палаци з парками - в Батурині (архітектор Ч.Камерон), Сокиринцях (архітектор П.А.Дубровський) та ін. У тісному зв'язку з архітектурою розвивалась скульптура: перемогу народів Росії в Полтавській битві символізували скульптурна композиція невідомого автора "Самсон роздирає левові пащу" в Києві та монумент Слави в Полтаві. Національним колоритом позначались декоративно-ужиткове мистецтво (розпис цивільних і культових споруд виготовлення декорацій для театру, розпис хат, виробництво килимів, декоративних тканин, вишивання одягу, розпис керамічних, скляних, фарфорових і фаянсових виробів тощо), традиційно-побутова культура українців (землеробська техніка, транспорт, житло, одяг, звичаї, громадський і сімейний побут). Українська культура розвивалась у тісному взаємозв'язку з високою культурою російського народу

Історія української народності, що сформувалась і розвивалась на економічній базі феодального способу виробництва, становить значний період - понад сім століть. Українська, російська та білоруська народності пішли від єдиного кореня - давньоруської народності й навічно залишилися близькими як територіально, так і економічно, мовно, культурно. І ця близькість та спільність походження стали основою їх єднання. Українська народність стала основою для формування вищої етносоціальної спільності - нації, що базувалась на капіталістичній суспільно-економічній формації, була неминучим продуктом і формою буржуазної епохи суспільного розвитку.

¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 100.

² Енгельс Ф. Марка. - Там же, т. 19, с. 319.

³ Вопросы Формирования русской народности и нации : Сб. ст. - М.; Л., 1958, с. 10-11.

⁴ История Белорусской ССР. - Минск, 1977, с. 57-58.

⁵ Гуслистий К.Г. ВОПРОСЫ истории Украины и этнического развития украинского народа : (Период феодализма). - Киев, 1963, с. 99-440; Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. - К., 1967, с. 11-44.

⁶ Історія*Української РСР. - К.,1979, т. I, кн. 2, с. 186.

⁷ Там же, с. 187.

⁸ Котляр М.Ф.Київська Русь - колиска трьох братніх народів : (До 1500-річ-

II

- тори. - К? ^ 7 4 | с?™!!43® 7Ераїнського наР°ДУ і зарубіжні фальсифіка-
- ^ Ленін В.І. Під чужим прапором. - Повне збір. творів, т. 26 с 134
Історія Української РСР, т. 1, кн. 2, с. 334.
 - т. 2 ' о . 1 ^ ™ стались. - В кн.: Поли. собр. рус. летописей. И.. 1962,
^ Там же, с. 663, 732, 889.
 - 15 Маркс - Енгельсу в Манчестер. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с.16.
Ленін В.І. Україна. - Повне збір. творів, т. 32, с. 334.
 - т? Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1654 рр.), с.5
 - ІМЬС ^ ^ § О Д И ? І ! І 2 Фе. 318! І Ш Н Я Ш Л І Т Е К а Райського царизму. - Маркс L'eh-
І8 * * *
 - ід Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі? - Там же, т.16. с.156
 - Там же" І!Г2і!Сс?'з9І? р0Зклав Феодалізму і виникнення національних держав.1
20 21
 - гельс Ф. b S S " ^ 16ЯсЕ 159°, робітшчому FJiac0Ei да - Маркс К., Ен-
99
^ Там же, с. 161.
 - 23
 - ^ Історія Української РСР : Корот. нарис. - К., 1981, с. 50.
 - Маркс Ш ^ Ш . ' ™ ™ національних держав. -
 - ^ Арх. Маркса и Энгельса, т. 8, с. 154.
 - ^ербицький В.В. Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності наро-
дів-оратів. - ІS кн.: ШЕІКІ разом : Матеріали і документи про святкування 325-
ргччя^возз'єднання України з Росією. К., 1979, с7 34. -инкування ^о
 - ™>о>™< так® " ^ У 3 * народу" і як вони воюють проти соціал-демок-
ратів? - Повне збір. творів, т. 1, с. 143-144.
 - »»4*, -В.В. Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності на-
в кн*: І331?2 Р^ом : Матеріали і документи про святкування
325-річчя возз'єднання України з Росією, с. 35.
Там же, с. 35-36.
 - 30
_ ™Зелеби Эвлия. Книга путешествия : (Извлечения из соч. тур. путешествен-
ника^АУП века). Пер. и коммент. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. - м., 1961,
31
 - Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.), с.3.
 - раїни М°стШРЬ ЛьвівМ^, ^Розвиток^капіталістичних відносин у промисловості Ук-
маІ»с.К. Капітал, Т. І. Критика політичної економії. Кн. І. Процес ви-
робництва. - Маркс К., ШЕЛБС Ф. Твори, т. 23, с. 675.
 - ^ Історія Української РСР : Корот. нарис, с. 131.
 - с 202 Енгельс ФФ Шме, ш і на і панславїзм. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.И,
36
 - Енгельс Ф. Рухи 1847 рок;~. - Там же, т. 4, с. 450.
 - І^ржій І. Зародження робітничого класу України. - К., 1958, с. 13.
 - Історія Української РСР. - К., 1978, т. 3, с. 27, 31.
 - ^ Ленін В.І. Під чужим прапором. - Повне збір. творів, т. 26, с. 134.
 - * Ленін В.І. Від якої спадщини ми відмовляємось? - Там же, т. 2, с. 497.
 - Ленін В.І. Як єпископ Ников захищає українців? - Там же, т. 24, с. 9.

В.Г.Сарбеї,

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КРИЗИ БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
В РОСІЇ ТА НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ІМПЕРІАЛІЗМУ

Криза буржуазної історіографії є насамперед кризою її методології¹. Отже, вивчення цієї гносеологічної та ідеологічної основи кризового стану історичної науки буржуазного суспільства, визначення її перспектив, обґрунтоване справді

науковими аргументами та неспростовними фактами історичного досвіду, безперечно, становить теоретичний інтерес і сьогодні, бо та криза, що у світовій буржуазній історичній науці розпочалася десь на рубежі ХІІ та Ж ст., нині значно поглибилася і розширилася. Насамперед ця криза проявляється у марних пошуках надійної методології без відмови від ідеалістичного світогляду, у безплідних спробах вироблення популярного суспільно-політичного ідеалу, на основі найреакційнішої ідеології антикомунізму. Зростає різноманітне прислужування капіталові з боку професійних істориків, що було вже яскраво видно у царській Росії. Тут у період кризи буржуазної історичної науки колись різні за своїми соціально-ідеологічними основами дворянський і буржуазний напрями в історіографії злилися у фактично єдиний буржуазно-поміщицький напрям (за своїм соціально-політичним змістом) і цілком офіційний (за своїм станом у науці

Разом з тим самі "роботодавці" - великі фінансові тузи і воротії капіталу нерідко навіть не приховували свого презирства до тих, хто пнувся з усіх сил, щоб всіяко обстоювати історичну правомірність існування капіталістичного ладу. Так, один з відомих у Росії фабрикантів-мільйонерів П.П.Рябушинський не соромився заявляти в редакції заснованого ним реакційного за ідейним напрямом журналу "Золотое руно", що, мовляв, письменники це ті ж повії: віддаються тому, хто платить, а хто заплатить дорожче, той може робити з ними що завгодно³.

Зазначимо, що так висловлювалася особа, аж ніяк не чужа сфері історичної науки. В 190-191 рр. на кошти і за редакцією Рябушинського вийшов у світ двотомний збірник статей "Великая Россия", в якому знайшла відображення зовнішньополітична і військова програма російської імперіалістичної буржуазії, що відверто пропагувала "здоровий мілітаризм", щоб скомпрометувати будь-які "ідеї пацифізму"⁴. У числі провідних авторів збірника - апологети капіталізму та царизму історики-фахівці П.М.Мілюков, П.Б.Струве, С.О.Котляревський, Є.М.Трубецькой та ін.

В.І.Ленін затаврував цих проповідників ідеї "Великої Росії" як ідеї буржуазного націоналізму і підтримки антинародної політики самодержавства. Підсумовуючи розгляд імперіалістичної великодержавної зовнішньополітичної доктрини царизму, в розробці якої найдіяльнішу участь взяли провідні діячі кадетської партії на чолі з П.М.Мілюковим, В.І.Ленін констатував: "Російський лібералізм виродився в націонал-лібералізм. Він змагається в "патріотизмі" з чорною сотнею..."⁵. Яскравою ілюстрацією може бути лист, який одержав Мілюков з Києва у 1917 р., будучи уже міністром Тимчасового уряду. В листі його автор, колишній учень міністра-історика на той час - професор загальної історії в Київському університеті П.Ардашев, одчайдушно лає "кушу зрадників, боягузів та вузьколобих фанатиків", що не підтримують Міляжова як "лідера всього громадянського свідомого російського суспільства"⁶.

До кадетських професорів, які торгували наукою на угоду реакції, В.І.Ленін відносив і О.О.Кізеветтера, що викладав історію у Московському університеті⁷. }* Ставлячи його в один ряд з Струве, Мілюковим та "їм подібними, вождь більшовицької партії таврував їх як таких, що змагалися один з одним у підлому опльовуванні революційних традицій визвольної боротьби мас як чогось низького, елементарного, наївного, стихійного, безумного і т.д. ...аж до злочинного⁸. В цьому ж зв'язку можна згадати такого самого реакціонера, буржуазно-великодержавного історика І.А.Линниченка - професора Одеського університету. В брошурі "Наше учебное дело" він, торкаючись питання про виховні функції університетської науки, не соромлячись, пояснював, що мета виховання полягає у тому, щоб дати країні... "людей освічених і гуманних, але не борців"⁹.

Все це лише окремі факти того часу, які ілюструють прислужництво буржуазних професорів різних політичних відтінків перед властью придержаними самодержавного експлуататорського буржуазно-поміщицького ладу, що панував у Російській імперії. Наука, яку викладали ці казенні професори, за влучним визначенням

Б.Л.Леніна, мала задурювати підростаючу молодь з імущих класів і "натаскувати" її на внутрішніх і зовнішніх ворогів царизму¹⁰.

Отже, методологічні основи кризи буржуазної історичної науки посилилися за рахунок ідеологічно-політичного розвитку капіталістичного суспільства, який був пов'язаний з поворотом російського буржуазного лібералізму в бік захисту реакції, а згодом і до прямої контрреволюції. Причому початок цього повороту відомий радянський історіограф М.А.Алпатов вбачав уже в періоді далекого переддня першої російської революції⁵. Академік А.В.Черепнін уточнив датування цього явища, віднісши його до 90-х років III ст.¹², коли в Росії загострилася класова боротьба пролетаріату та буржуазії, що й послужило основною причиною посилення реакційної природи буржуазної ідеології і як наслідок цього обумовило кризу ідеалістичного суспільствознавства і разом з ним усіх ідеалістичних учень про закони розвитку історичного процесу в людському суспільстві.

Досить активна суспільно-політична діяльність багатьох відомих буржуазних істориків спрямована на підтримку експлуататорського ладу, і навіть їхні публіцистичні виступи з критикою його окремих недоліків нерідко поєднувалися з вигаданим аполітизмом та відірваністю творчо-дослідницької праці від актуальних суспільно-політичних запитів сучасності. Найстатечніші російські та українські буржуазні історики кінця XIX - початку XX ст. взірцем творчого методу проголосили об'єктивізм німецького реакційного історика Леопольда Ранке, який запевняв, що зв'язок історичної науки з політикою не дає користі для останньої і загрожує смертю першій. А ось як оцінював ідейний напрям буржуазних істориків Карл Маркс. На полях написаного з Фрідріхом Енгельсом славнозвісного твору "Німецька ідеологія" він зробив пшітку: "Так звана об'єктивна історіографія полягала саме в тому, щоб розглядати історичні відносини відірвано від діяльності. Реакційний характер"¹⁰.

Прогресивний історик-наукознавець Джон Бернал, характеризує світову буржуазну історичну науку рубежа ДХ і XX ст., зазначив: "Репутацію об'єктивіста найкраще можна було набути, дотримуючись одного обраного періоду та уникаючи узагальнень. Однак це був однобічний і оманливий метод. Збираючи тільки факти і відмовляючись від теорії історії, дослідники цього періоду, не маючи інших засобів, тим самим виправдовували існування тієї системи, за якої вони жили. Це була епізодична і безглузда історія, відповідна до індивідуалістичної і нерегульованої економічної системи"¹⁴. Тут же засудивши об'єктивістський напрям у буржуазній історичній науці, Бернал дійшов висновку, що вже саме існування цього напрямку породило прогалаину у тумаченні багатьох важливих минулих і сучасних подій пропагандистами імперіалізму та націоналізму, невігласними фанатиками, запеклими реакціонерами, які проповідували расистські теорії та пророкували їх здійснення¹⁴.

В цьому зв'язку слід згадати інтенсивно насаджувану в наш час тезу про націоналізм як нібито головний фактор історичного розвитку III ст. Народження цієї тези звичайно приписують працям американського історика і соціолога Ганса Кона¹⁶. Однак те саме говорили ще у переджовтневі роки ідеологи буржуазії в нашій країні. Наприклад, згадуваний уже нами П.М.Ардашев у 1910 р. в одній з своїх публічних лекцій заявив: "...Наше століття є століттям націоналізму...Ця фальсифікаторська теза переслідувала тоді і переслідує нині одну мету: применшити і принизити інтернаціоналістську ідеологію пролетаріату - найпередовішого класу сучасності. Свого часу В.І.Ленін вніс повну ясність у розуміння цієї проблеми, вказуючи, що буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм є двома непримиренно ворожими лозунгами, що відповідають двом великим класовим таборам капіталістичного світу і виражають дві політики і два світогляди в національному питанні¹⁸.

Звичайно, "вибух націоналізму" справді мав місце у публікаціях дожовтневої буржуазної історіографії та публіцистики, що виходили в світ не лише російською, а й багатьма мовами народів, які населяли Російську імперію. Подібну ідеологію активно проповідували націоналістичні діячі буржуазних історіографій в Ро-

II

сійській імперії: на Україні - М.Іжевський, в Білорусії - Власт, в Молдавії - К.Стерре, в Грузії - З.Авалішвілі, у Вірменії - М.Орманиян, в Азербайджані - Ашед-бек Агаєв, в Узбекистані - Бехбуді та ін.

Проте цей "вибух" аж ніяк не свідчив про висунення націоналістичної ідеології на перше визначальне місце в суспільно-політичному та науковому житті. Більше того: щодо буржуазної історіографії він також являв собою свідчення її кризи, тупика та краху. Це вже тоді побачив М.О.Рубакін - автор фундаментальної історіографічно-бібліографічної праці "Среди книг", яка привернула пильну увагу й В.І.Леніна²⁰. Тут йдеться про літературу з національного питання (в основному про праці ідеологів капіталістично-поміщицького суспільства), що вона придушє свідомість читача не стільки своєю кількістю, скільки своєю складністю, заплутаністю, числом різноманітних течій, які нерідко суперечать не лише одне одному, а і самим собі, людиноненависницькими тенденціями*^.

Та й "заплутаність" ця об'єктивно була породженням класових інтересів буржуазії, зацікавленої у тому, щоб приховати справжні причини національного розбрату в класово антагоністичному суспільстві, затушувати соціальну суть національного гноблення, яку викрив марксизм. Не випадково, буржуазні націоналісти прямо протиставляли своє вчення марксистсько-ленінському. Так, відомий ліберально-народницький історик та етнограф П.С. Єфименко у розпал першої російської революції на сторінках буржуазно-ліберального історико-публіцистичного журналу "Киевская старина" заявляв, що, мовляв, українські "націонал-демократи" протиставляють ідеалові марксистів про влаштування матеріального співжиття народів ідеал добробуту своєї нації²².

Українська націоналістична історіографія все більше й більше підпорядковувалася політичним інтересам української буржуазії. М.Грушевський писав, що в історичному минулому стали відшукувати "відповіді на питання з сфери соціальної чи політичної", й історичні дослідження прислуговувались лише до розв'язання "проблем соціальних та національних, культурних і політичних сучасного життя"

Цим розумуванням провідного діяча української буржуазно-націоналістичної історіографії початку ХХ ст. як змістом, так і ідейним спрямуванням дуже близькими були висловлювання російського буржуазно-ліберального історика великодержавно-монархічного забарвлення Н.А.Гредескула. Вихваляючись своєю відданістю світогляду, "який іменується ідеалістичним", і лицемірно висловлюючи своє нерозуміння того, чому марксистське вчення, "а не якість інше набрало сили епідемії серед російського суспільства й російської молоді", цей типово казенний професор Харківського університету проголошував з незаперечною категоричністю:

ми відкидаємо в корені матеріалістичний погляд на історію. Для нас історія б агеною діяльності духа, а не матерії

" Відомо, що з кінця III ст. у ворожому ставленні до марксизму зійшлися в одне діячі буржуазної історіографії всіх політичних напрямів і різних націоналностей. За образним висловом Г.В.Плеханова, К.Марксу сталося "велика честь зробитися найненависнішим для буржуазії соціалістом XIX століття" Засновник, першої російської марксистської організації - групи "Визволення праці", зокрема, дав*рішучу відсіч нападкам на марксизм з боку одного з провідних в російській буржуазній історіографії теоретиків ідеалістичної методології М.І.Карєєва. Останній, за словами Г.В.Плеханова, дуже старанно читав і надзвичайно вдало спотворював будь-яку працю, що мала хоч якість відношення до матеріалістичного розуміння історії²⁶. Справді, Карєєв уже у 80-х роках III ст. беззастережно проголосив своє ідеалістичне кредо щодо тлумачення історичного процесу ("...історичні закони потрібно віднести до галузі химер на взірєць філософського каменю")^{2^} в 90-х роках М.І.Карєєв друкує праці, вже безпосередньо спрямовані проти матеріалістичного розуміння історії, силкується будь-що довести неспроможність марксизму як філософії історії

Антимарксистські методологічні засади праць російських буржуазних істориків

Цікві сприймаються цілком позитивно і популяризуються українською буржуазною історіографією. Щодо цього показовим є вихід у світ у 1905 р. українського перекладу праці М.І.Кареева "Філософія культурної і соціальної історії нового часу", спрямованої проти теорії історичного матеріалізму. Найбільше ж у своїх безуспішних спробах спростувати методологічні засади марксизму-ленінізму українські буржуазні історики кінця ЦІ -початку ХХ ст. спиралися на ідеалістичні теорії західно-європейських позитивістів Канта, Спенсера, Дюркгейма, неокантіанців Ріккєрта і Віндельбанда. Так, М.Грушевський, фактично переспівуючи твердження Дюркгейма і Блея (наукову неспроможність останнього викрив В.І.Ленін у праці "Матеріалізм і емпіріокритицизм"^{2^*}), заявив, що матеріалістичне розуміння історії не може охопити всі сторони суспільного життя, і натомість пропагував позитивістську "теорію факторів", яка розглядала як рівноцінні всі фактори історичного процесу: клімат, рельєф, землі, релігію, мораль, літературу, мистецтво, правно-державний устрій, економіку, торгівлю, зовнішні, культурні, політичні впливи тощо³. Вправляючись у дешевих дотехах на цю саму тему, сучасник Грушевського та його однодумець щодо ідеологічних та методологічних засад історичної науки, один з лідерів російської буржуазної історіографії кінця ЦІ - початку ХХ ст. П.М.Мілюков так писав на сторінках своїх "Очерков по истории русской культуры": "...Оскільки ніс Клеопатри може нам пояснити психологію правителя, остільки соціологія може бути змушеною займатися і носом Клеопатри. В цьому смислі кожний факт, яким би великим чи малим він не був. може стати потрібним науці для відкриття постійного причинного зв'язку явищ"³¹.

Отже, плюралістичним підходом до тлумачення рушійних сил історичного процесу буржуазні історики намагалися поховати струнке марксистсько-ленінське вчення про суспільно-економічну формацію та с-нови її структури.

"Теорія факторів" була направлена проти історичного матеріалізму, який вчить, що продуктивні сили і виробничі відносини визначають розвиток людського суспільства. Позитивізм же названою теорією демонстрував свій безпомічний еkleктизм, який заводив буржуазну історіографію у безвихідь щодо аналізу і синтезу складних та суперечливих різноманітних за характером та змістом явищ суспільного буття людей.

Зрештою українські буржуазно-націоналістичні історики, зводячи багатостороннє життя суспільства до трьох найголовніших факторів: біологічного, економічного та психологічного, вирішального значення цілком у душі суб'єктивного ідеалізму надавали всьому тому, що нов'язане з людською психікою. Український буржуазно-націоналістичний історіограф В.Антонович у лекційному курсі "Виклади про часи козацькі на Україні", прочитаному ним приватно в 1895-1896 рр. запевняв, що так звана народна психіка - рушій історичного розвитку українського народу і, мовляв, її органічним виявом є козацтво, що веде своє походження з найдавніших часів Київської Русі³². Те саме намагався довести і автор праці "Філософія історії п.Ріккєрта" дрібнобуржуазний "соціаліст" М.Залізняк, "переконуючи, що історія взагалі покликана до того, щоб тлумачити головним чином психічне життя"³⁰.

Українська буржуазно-націоналістична історіографія періоду імперіалізму увібрала в себе найреакційніші постулати різних ідеалістичних філософських систем. Так, поєднавши відверто реакційні теорії західноєвропейських ідеологів расизму Гобіно, Ляцужа, Чемберлена, які твердили, що історія суспільства це є історія боротьби рас, з шовіністичним положенням ідеалістичної філософії Гегеля, згідно з яким кожному народу властива якась особлива ідея, яка в свою чергу є певним ступенем у розвитку "абсолютного духу", "абсолютної ідеї", українська буржуазно-націоналістична історіографія проголосила національну, позакласову боротьбу основою історії всіх народів, зокрема і найбільше - народу українського. Український дрібнобуржуазний історик і публіцист М.Порпгу статтях під загальною назвою "Про національне гноблення і як від нього визволитися" силкувався

II

переконати читачів, нібито "національна боротьба - це вічна і страшна війна одних народів з іншими", і, мовляв, "у цих тривалих національних війнах⁴ Об'єднуються робітники і капіталісти одного народу на противагу іншим народам" . У цьому твердженні й полягав основний сенс усіх "теоретичних" розумувань українських буржуазних націоналістів, які закликали трудящих України до класового миру в ім'я спільних "національних ідеалів".

Чи не найбільше російська і українська буржуазна історіографія нападла на марксизм у питанні про державу. В.І.Ленін, як відомо, відносив це питання до найзаплутаніших у буржуазній науці. В праці "Про державу" він писав, що "навіть чи знайдеться інше питання, так заплутане навмисно і ненавмисно представниками буржуазної науки, філософії, юриспруденції, політичної економії і публіцистики, як питання про державу"³. Пояснюючи причини такої заплутаності і ускладненості цього питання у "теоріях" буржуазних ідеологів, В.І.Ленін вказував, що вчення про державу у них служить виправданням суспільних привілеїв та існування антинародного капіталістичного ладу, а тому "сподіватися в цьому питанні безсторонності, підходити в цьому питанні до справи так, ніби лади, які претендують на науковість, можуть тут дати вам точку зору чистої науки, - це величезна помилка"⁰ .

Всупереч марксистському вченню, за яким держава розглядалась як історична категорія, обумовлена певними соціально-економічними процесами і насамперед класовою диференціацією суспільства, буржуазна історіографія вбачала в державі вічне суспільне явище, яке сягає вглиб доісторичних часів. Не суспільно-політичний апарат у руках одного класу для придушення і експлуатації інших класів, як вчить марксистсько-ленінська наука, вбачали буржуазні історики в державі класово-антагоністичного суспільства, а трактували її як "суверенний союз народу". Не помічаючи принципової різниці між класовим і безкласовим суспільством, механічно переносючи соціальні явища давнини в сучасне, М.Грушевський виступив проти положень класичної праці Ф.Енгельса "Походження сім'ї, приватної власності і держави", добалакався до такої нісенітничості, нібито "не можна різко відмежувати родоплеменну організацію від істотного поняття держави" . Для Грушевського нація є вічна категорія. Українську націю, наприклад, він виводив ще з праслав'янських часів .

Якнайширша пропаганда в період імперіалізму буржуазно-націоналістичних історичних концепцій, які стосувалися і далекого минулого, і сучасного, мала на меті підірвати також інтернаціоналістські основи вчення марксизму-ленінізму, його теорії і методології. Ця пропаганда проникала в масову буржуазно-націоналістичну пресу. Журнал "Українська хата" "віщав" своїм читачам після поразки революції 1905-1907 рр. у статті "Класова боротьба і національна солідарність", підписаній криптонімом "К.", що, мовляв, в українському селянстві ще не визначилося яскраво, де починається буржуазія, а де - пролетаріат, що на Україні і досі немає своєї буржуазії і що треба всілякими заходами сприяти тому, щоб не загострювати класового антагонізму, а зближувати економічно протилежні класи⁻, на основі національної української ідеї³³.

Машксистську теорію класів, яка не тільки розкривала сутність соціальних взаємин в експлуататорському суспільстві, а й визначала перспективи визвольної боротьби мас, атакували також російські буржуазні історики. Витончено академічно робив це, наприклад, Р.Ю.Віппер у книзі "Очерки теории исторического познания" (це був опрацьований до друку курс лекцій, прочитаних студентам Московського університету в 1908-1909 рр.), пропонуючи визволити поняття "клас" від вузьких меж і винятковості, "Е яку воно поставлено історичним матеріалізмом", і натомість увести поняття "природного групування людей", яке виникає у ході звичайного розвитку історичного процесу⁴⁰. До речі, твердження Віппера про покликання історичної науки описувати, а не інтерпретувати явища, про існування фактів в історії лише як фактів їх усвідомлення дослідником-істориком та інші ґрунтують-

II
ся на розкритикованому В.Л.Ленінінм вченні емпіріокритицизму з посиланнями на праці його теоретика Маха⁴-. Радянський дослідник історичних поглядів Вінпера Б.Г.Сафронов шв"язує ці його емпіріокритичні вправи з кризовим етапом буржуазної історіографії періоду імперіалізму .

У дусі емпіріокритицизму розумував у цей самий період у своїх методологічних розвідках професор історії Київського університету П.М.Ардашев. На сторінках "Университетских известий" напередодні першої російської революції він писав: "—Питання про те, повинна чи не повинна історія займатися відшукуванням законів, є питання пусте, тому що історія навіть і не може взяти на себе такі завданая¹" . З другого боку, епігони ліберального народництва, зважаючи на найбільшу популярність революційного вчення марксизму в умовах піднесення боротьби мас за повалення царизму, намагалися причісувати образи вороже настроєних проти наукового соціалізму попередників. Так, з одного із листів 1906 р. Є.В.Тарле до В.І.Семевського дізнаємося, що редакція журналу "Русское богатство" (як відомо, загалом вороже настроєна щодо марксизму) категорично запропонувала Тарле як автору статті, що готувалася до друку, зняти твердження про те, що лайливі нападки на Маркса, особиста озлобленість Бакуніна проти Маркса - не з числа "головних прикрас біографії" ідеолога російського анархізму .

Названий ліберально-народницький журнал ще з 90-х років III ст. став активним рупором войовничого ідеалізму і зосередженням запеклих нападок на матеріалістичне розуміння історії, за що й був підданий нищівній критиці в кількох лєнінських працях. В цьому зв'язку слід згадати працю В.І.Лєніна "Що таке "друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?", яка має підзаголовок "Відповідь на статті "Русского богатства" проти марксистів". Варто зазначити, що в той самий період на сторінках "Русского богатства" розпочинав свою безславну кар'єру винищувача марксизму майбутній професор Київського університету П.М.Ардашев.

А ось опис крайніх "методів" його боротьби з марксизмом, до яких він став вдаватися через десяток років, коли в країні бушувала революція 1905-1907 рр. З інформацій періодичного друкованого органу офіційної наукової установи при Київському університеті - Історичного товариства Нестора-літописця і найправішої у тодішньому Києві монархічно-буржуазної газети "Киевлянин" дізнаємося, що 25 березня 1907 р. назване товариство влаштувало засідання, на якому мало намір публічно розкритикувати марксистське вчення про матеріалістичне розуміння історії. З спеціальною доповіддю про історичний матеріалізм виступив П.М.Ардашев. Він зробив усе можливе для того, щоб зганьбити історичний матеріалізм, представивши його ненауковою, апіорною, гіпотетичною теорією, занесеною "в науку з політики". В доповіді Ардашева під виглядом положень історичного матеріалізму критикувались концепції псевдомарксистського економічного матеріалізму, зміщувались як одностумці в науці К.Маркс і Ф.Енгельс з одного боку, а також ревізіоніст марксизму Бернштейн, легальні марксисті Струме і Булгаков, з другого. Не дивно, що Ардашев заплутався у такій мішанині за ідейно-політичною та класовою спрямованістю різнорідних положень, які видавалися за марксистські, і бачачи їх дійсну несумісність з марксизмом, подав це слухачам як нерозв'язні суперечності теорії історичного матеріалізму. На завершення буржуазний історик змушений був визнати неспроможність своєї аргументації проти марксизму, публічно заявивши, що теорія історичного матеріалізму не піддається критиці⁴⁷-'.

Ганебною для організаторів цієї безуспішної спроби спростувати матеріалістичне розуміння історії була сама обстановка, в якій проходило засідання "Історичного товариства Нестора-літописця". Головуючий заборонив будь-які дебати по доповіді, а коли на знак протесту частина публіки залишила засідання, наказав зачинити двері аудиторії і нікого більше не випускати . В приміщенні університету в цей час хазяйнувала поліція, яка мала на меті остаточно придушити студентський рух⁴⁷. І лише за таких умов справжньої поліцейської сваволі і повної заборони свободи слова тодішньому реакційному керівництву "Історичного товари-

II

ства Нестора-літописця" вдалося врятувати від публічного посоромлення професора, який так завзято кинувся в бій проти історичного матеріалізму і потерпів повну поразку.

розвиток історичних подій 1905 р. і зовсім зневірив ревного антамарксиста. В листі до професора історії Московського університету В.І.Гер"є 31 грудня 1905 р. Ардашев скаржиться на "невизначеність і невідомість щодо найближчого майбутнього", вважає, що скрізь панує "надто багато розгубленості від подій, що розвиваються, і надто мало серйозного розуміння того, що відбувається" і навіть по-блуждівському намагається висміювати збройну демонстрацію київських саперів під керівництвом Б.П.Іадановського, що викликала гучний резонанс в усій Росії, як "трагікомічну буфонаду, влаштовану купкою переодягнутих солдатами студентів, які встигли підбурити кілька рот солдатів на прогулянку з музикою і червоними прапорами"⁴⁸.

"Марксоїдство" в період імперіалізму стало головним напрямом діяльності буржуазних істориків Росії, які посіли університетські професорські кафедри. Їхні запеклі нападки на марксизм, як і витончені завуальовані сентенції такого ж роду, знаменували методологічну імпотентність буржуазної історіографії, що не мала якихось серйозних стимуляторів для свого розвитку. В.І.Ленін звертав увагу на ворожість і ненависть щодо марксизму з боку всієї буржуазної (і казенної, і ліберальної) науки⁴⁹. Геніальний продовжувач учення родоначальника наукового соціалізму писав: "...і' молоді вчені, які роблять собі кар"єру на спростуванні соціалізму, і ветхі діди, що бережуть заповіт всіляких-застарілих "систем", з однаковим завзяттям нападають на Маркса"⁵⁰. Адже "заслужити репутацію солідного вченого і здобути офіційне визнання своїх праць - це значить довести неможливість соціалізму за допомогою парочки "ш-кантіанському" виведених визначень; це значить знищити марксизм, роз'яснивши читачам і слухачам, що його не варто навіть спростовувати, і пославшись на тисячі імен і назв книг європейських професорів; це значить викинути за борт взагалі всякі наукові закони для очистки місця законам релігійним; це значить нагромадити^гори високовченого мотлоху і сміття, щоб забивати голови молоді, що вчиться" .

Діячі буржуазної історіографії кінця XIX - початку Ж ст. в Росії виразно виявляли и власну заповзятливість у спробах спростування методології марксизму та у захисті основ ідеалістичного світогляду. Низводячи мету й завдання суспільствознавства в цілому лише до опису окремих випадкових фактів, буржуазні вчені стали публічно заперечувати всі ті ідеї (єдність світової історії, прогресивний розвиток суспільства та ін.), які свого часу посунули історичну науку вперед .

Навіть цілком респектабельні діячі буржуазної історіографії, наодинці з своїм особистим щоденником не тільки злегка вдавалися до критики політики самодержавства, а й висловлювали своє обурення матеріалістичним розумінням історії. Так, критикуючи діалектшвд-матеріалістичну ідею історичної закономірності у розвитку людського суспільства, один з відомих діячів вітчизняної буржуазної історіографії кінця Ж - початку Ж ст. .В.О.Ключевський записав 1903 р. таке своє міркування явно ідеалістичного змісту: "Що таке історична закономірність? Закони історії, прагматизм, зв'язок причин і наслідків - це все поняття, взяті з інших наук, з інших порядків ідей. Закони можливі тільки в науках фізичних, природничих. Основа їх - причинність, категорія необхідності. Явища людського співжиття регулюються законом достатньої підстави, що допускає хід справ і 'так, і так, і ще ш-третьому, тобто випадково. Для історика це байдуже. Для нього важливо не те, від чого що виникло, а що в чому розкрилося..."

Буржуазний історик-медієвіст Д.М.Петрушевський публічно висловлював своє невдоволення послідовно матеріалістичним застосуванням марксистами їх погляду на основне питання філософії до сфери всіх наук, у тому числі й історичної⁵⁴. Оспівувач "благодітної" ролі селянської реформи 1861 р. в історії Росії О.К.Дживелегов намагався інтерпретувати відомі листи Ф.Енгельса про

II
історичний матеріалізм як "обмовки" і "самокритику" щодо матеріалістичного розу-
міння історії⁵⁵.

Буржуазна загальнополітична і спеціальна історична періодична преса, навіть
визнаючи безперечно притягальну силу марксизму, водночас намагалася залякувати
читачів мнимою неясністю та невизначеністю його "філософсько-історичних ідей",
посягти сумнів у монізмі "матеріалістичної концепції історії"⁵⁶.

Отже, одним з найяскравіших виявів та ознак методологічної кризи буржуазної
історіографії в період імперіалізму були майже одностайна відмова буржуазних іс-
ториків від принципу закономірності історичного процесу та від широких узагаль-
нень, висунення єдиної науково-дослідницької мети - збирання і опису розрізнених,
взятих поза їх внутрішнім зв'язком подій і явищ. В.І.Ленін писав і[®] для буржуаз-
ної історичної науки в цей час характерним є прагнення наплювати на всякі уза-
гальнення, сховатися від усяких "законів" історичного розвитку, загородити ліс
деревами .'

Ця характеристика стосувалася й ЧИСЛЕНИХ методологічних трактатів, які
один за одним випускали в світ буржуазні історики Росії як-от: Н.А.Карєєв "Ос-
новні питання філософії історії", "Історія з філософської точки зору", "Критика
історичного матеріалізму", "Теорія історичного знання"; Р.Ю.Віппер "Нариси теор-
ії історичного пізнання"; О.С.Лашіо-Данилевський "Методологія історії";
Вен.М.Хвостов "Теорія історичного процесу. Нариси з філософії і методології іс-
торії"; Д.М.Петрушевський "До питання про логічний стрій історичної науки" тощо.
В цей період публікувалося багато статей з прагненням авторів ошчасливити людство
своїм власним розумінням історичного процесу та методики його опису. Ця літера-
тура, як правило, просякнута войовничим ідеалізмом і спрямована проти матеріалі-
стичного розуміння історії, була мертвнонародженою вже на час появи на світ, не
витримала змагання з науковими положеннями історичного матеріалізму. Г сьогодні
пам'ятається лише як історіографічний факт минулого.

Деякі відомі буржуазні вчені цього періоду, які досягли певних успіхів
у конкретно-історичних дослідженнях вітчизняного і зарубіжного минулого, ве
змогли розкрити об'єктивні закономірності історичного процесу в цілому, не зро-
зуміли економічних законів, які становили основу розвитку історичного процесу.
Навіть діячі буржуазної історіографії епохи імперіалізму виявились неспроможни-
ми піднести на височінь справжньої науки наслідки своїх спостережень.

Фактологізм і описовість як характерну рису своїх досліджень буржуазні іс-
торики намагалися обгрунтувати постулатами войовничого ідеалізму, представлено-
го вченнями неокантіанства, махізму, фідеїзму. Як уже зазначалося, популярність
у буржуазних істориків Росії з кінця XIX ст. набули неокантіанські міркування
Ріккерта, який твердив, що в суспільствознавчих науках панують лише окремі, ін-
дивідуальні, неповторні явища і події, які не піддаються науковому узагальненню.
Більшість з тих істориків, які стояли на позиціях захисту інтересів експлуата-
торських класів, у своїй дослідницько-творчій роботі прагнули закопатися у вузь-
коспеціальній тематиці, уникаючи постановки і розв'язання питань, що мали при-
нципове, загальноісторичне значення.

На характерні для буржуазної історичної науки недоліки, які були породжен-
ням її кризового стану, нерідко звертали увагу самі діячі цієї науки в своїх
історіографічних розвідках. Так, аналізуючи в середині 90-х років XIX ст. на
сторінках збірника Історичного товариства при Петербурзькому університеті за-
гальний стан дослідницької роботи в галузі історії України, відомий її буржуаз-
ний фахівець В.О.М'якотін зробив висновок, що тут панували індивідуалізм, уник-
нення узагальнень, неспроможність в організації колективних форм праці, відсут-
ність єдиного планування тощо. Намагаючись узагальнити свої спостереження, бур-
жуазний історіограф зазначає, що більшість опублікованих праць має вузькоспеці-
альний характер, присвячується опису окремих фактів, розрізнені зусилля дослід-
ників позбавлені будь-якого зв'язку між собою⁵⁷.

II

Всі ці закиди М"якотіна мали й конкретне адресування до цілого ряду офіційних чи напівофіційних творчо-дослідницьких організацій і установ у галузі історичної науки, які більш-менш активно діяли на Україні наприкінці XIX - на початку XX ст.: Історичне товариство Нестора-літописця у Києві, Історико-філологічне товариство у Харкові, Товариство історії і старожитностей в Одесі, губернські учені комісії та ін. Діяльність цих організацій та установ усе більше в цей період підпорядковувалась ідеологічним настановам царизму, еволюціонувала у бік реакції. Тим більше це стосувалося таких загальноросійських товариств, яким безпосередньо протегував цар Микола II та його високопоставлені родичі: Російське історичне (утворилося в 1866 р.), Російське військово-історичне (1907 р.), Ревнителів російської історичної освіти (1895 р.), Ревнителів історії (1911 р.). Тут повністю панували консерватизм, ретроградство і реакція на основі нерозривної спілки буржуазної історичної науки та царизму.

З напівзабуття були підняті в діяльності згаданих товариств "ісконні російські начала": православ'я, самодержавство, народність⁵⁹. "Єдина, неподільна і віруюча Росія! - ось нами отриманий заповіт, служити якому ми покликані і зберігати його наш обов'язок. Ось наша мета"⁶⁰, - з такими настановами зверталося до своїх місцевих відділів у різних містах країни Товариство ревнителів російської історичної освіти ім. царя Олександра II, а його прихильники пропонували, щоб уберегти народ "від перекручених тлумачень лібералізму і джесвободи", знову пропагувати твори "великого російського патріота і публіциста Михайла Никифоровича Каткова"⁶¹ (так пишномовно іменувався цей крайній реакціонер-великодержавник, затаврований В.І.Леніним⁶²).

Однак ці ідеї вже не користувалися жодякнайменшою популярністю, що змушені були визнати й Керівники Товариства. Уже через кілька років після його утворення з Києва в Петербург полетіла таємна депеша, автор якої ремствував з приводу того, що "ніяк не чекав у Києві - цій "матері міст російських" - колісці православ'я - зустріти так мало людей, беззавітно відданих ідеалам незабутнього великого государя-миролюбця, які зберігаються і проводяться в життя членами Товариства ревнителів його імені"⁶³. Керівництво Товариства стало шукати нові форми популяризації історичних знань як засобу поширення ідеологічного впливу царизму в боротьбі "проти небезпечних політичних ідей", "проти шкідливих і згубних політичних течій, в які вороги законності і порядку намагаються залучити учнівську молодь та простий, напівписьменний російський народ"⁶⁴.

"Внутрішні вороги вітчизни не дремають і з неустанною енергією розвсюджують отруту соціалістичних і революційних ідей", - попереджали таємні циркуляри Товариства ревнителів російської історичної освіти з додатком цілком конкретного висновку: "А між тим ледве чи підлягає сумніву, що справа виховання народу і молоді в дусі твердих охоронних засад вимагає з боку уряду та товариства особливих піклувань не лише про захист їх від книг шкідливого чи аморального змісту, але й про належний вибір і вказівки їм літературних творів, переважно корисних для їхнього духовного розвитку"⁶⁵.

Популяризуючи свої реакційні ідеї. Товариство ревнителів російської історичної освіти заходилося розсилати свої видання, в тому числі журнал "Старина и новизна", в бібліотеки найбільших міст країни (включаючи й Україну), організували безплатні бібліотеки-читальні на селах з приблизно однаковим фондом книг, де серед історичної літератури переважали ура-патріотичні твори, що розповідали про діяння царів та їх вірнопідданих слуг, ієрархів російської православної церкви тощо⁶⁶. Напередодні першої російської революції Київський відділ Товариства виступив з ініціативою влаштування публічних читань на історичну тематику, приурочених до "знаменних днів у житті імператора Олександра III", а вже під час революції міністерство народної освіти зобов'язало всі місцеві відділи Товариства ревнителів проводити щорічні урочисті публічні збори на честь народження названого царя⁶⁷.

П

Один з київських священиків "удостоївся честі" бути відзначеним керівництвом Товариства значною грошовою премією за підготовку великого рукопису біографічного опусу про Олександра III. Характеризуючи цей твір, конкурсна комісія Товариства відзначила, що в ньому "дається" струнка загальна картина царювання і змальовується образ государя в усій принадності його особистих рис з вірною оцінкою заслуг його перед народом як умиротворителя внутрішнього порядку і як носія засад миру і цравди"⁶⁸.

В зв'язку з цим можна пригадати й великий розголос обурення з боку прогресивної громадськості всієї країни вірнопідданицькою цромовою голови Товариства історії і старожитностей російських В.О.Ключевського "Пам"яті в бозі почавшого государя імператора Олександра III". Проголошена на засіданні Товариства 28 жовтня 1894 р. ця промова була слідом за тим опублікована в ряді періодичних видань і навіть вийшла в світ окремою брошурою⁶⁹. Видатний сучасник Ключевського письменник-демократ В.Г.Короленко назвав цей публічний виступ виявом "відкритого холопства, сервілізму. і кар"єризму"⁷⁰. Автор найдетальнішої творчої біографії відомого буржуазного вченого академік М.В.Нечкіна, посилаючись на записи у щоденнику Ключевського та деякі інші матеріали, зазначає, що насправді він не думав так, як говорив⁷¹. А відомий радянський історик-публіцист і журналіст-"цравдист" Д.Заславський вважає, що в даному разі і Ключевський, незважаючи на свій талант і наукову самостійність, не уникнув того, що було типовим для буржуазної історіографії кінця XIX - початку XX ст. - відвертого прислужництва царизму. І тут же Д.Заславський згадав ще одного діяча буржуазної історіографії того періоду, Є.Ф.Платонова, зазначивши, що його придворне холопство потребує порівняння лише з взірцями епохи московських царів⁷².

"...Представники буржуазної історичної науки у своїй готовності розпластися на пузі перед престолом побили всякий рекорд" . Така змичка з властями предрержащими взагалі і з царським самодержавством зокрема була не тільки характерною рисою буржуазної історіографії періоду імперіалізму, а й виявом її ідеологічної кризи. Буржуазна історична наука попленталась у фаоватері царизму, який ще щедріше став її субсидувати⁷⁴. На знак вдячності Одеське товариство історії і старожитностей 31 січня 1911 р. ухвалило обрати своїм президентом великого князя Олександра Михайловича - родича царя⁷⁵, а історшо-філологічний факультет Юр"івського університету 27 листопада 1914 р. запропонував присудити ступінь доктора російської історії самому Миколі П » який, до речі, відзначався вкрай убогою історичною освітою⁷⁷.

24 травня 1915 р. Миколі П професори російської історії та історії російського права піднесли всепідданішу адресу з проханням до царя дати згоду його ім"ям іменувати періодичні з"їзди істориків Росії⁷⁸. Це був апофеоз прислужництва російської буржуазної історіографії царському самодержавству. Наприкінці 1915 р. Товариство ревнителів історії звернулося до всіх подібних організацій, які займалися історією, з пропозицією об"єднатися в єдиний Всеросійський союз історичних товариств. Отже, йшлося про повну централізацію науково-дослідної роботи в галузі історії "під державним скіпетром самодержавного монарха"⁷⁹. Проте Лютнева, а згодом Велика Жовтнева революції 1917 р. назавжди поховали цей проект.

В.І.Ленін, даючи загальну характеристику передреволюційного періоду в історії Росії, писав у 1903 р.: "Настав такий історичний момент, коли командуюча буржуазія, із страху перед зростаючим і міцніючим пролетаріатом, підтримує все відстале, відмираюче, середньовічне. Відживаюча буржуазія з"єднується з усіма віджюшми і відживаючими силами, щоб зберегти захитане наймане рабство"⁸⁰.

Єдиною ланкою, що зв"язувала організаційно і методологічно буржуазну історичну науку періоду імперіалізму, яка нестримно котилася до свого повного розпаду і занепаду, був ідеалістичний світогляд. Саме він споріднював праці різних

буржуазних авторів. До того ж їх проймала буржуазна

її ґрунтовнішими. Адрже ^ - ^ Л ^ Т Г в і Г ш Г / р Гади історич- лізму вже розвивалася по висхідній лінії. ЬДАУАЗ не можуть дати

" "» В.А. 0 развЕТШРУСской ^ — » "

и - з - j c " ; Ш - — з »• -

М.; Л., 1951, с. 161-162. м.В.Нечкиной. М., 1963. т.3,
4 очерки истории исторической науки / Под ред.

с. 251-Денін В І. Соціалізм і війна (ставлення РСДРП до війни). - Повн. збір.

U t В . т . і в с д s o . =

8 т . : Ленін В.І. Проти бойкоту-О заміток с.-д. публц^та,,

Линниченко И.А. Наше учебное дело :Мысли

W див - Ленін В.І. Марксизм і ревізіонізм. - Повне зіор.тв р ,

J ^ M ^ ^ ^ r f ^ ^ ; ? a t f во-

^ Пїли истории исторической науки в СССР т 3 с^239 ^

© Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Т І . Твори

14 Бернад д. наука в истории общества. - К., 1956. с. оь*.

г Та ш же ' п к кпшника буржуазной фальсификации национальной

16 грошев И.П., Чиченкина О.И. Крика оуржуа^

д о л з г w i --и. - 1974. Сс. 23.

17 ~~национализм на Западе : кто ист. происхождения и где от Ам.~~

Роменты. Лекция, дааннм^^^"МІГс. 48.

Й г д - ^ ' Т е н і н 7 В л ! Т р ^ м замітки з національного питання. - Повне збір.

творів, Т. 24, с. 120. 641-669, 700-737.

"19 Очерки истории исторической науки в СС.Р, т^., - Повне збір.

20 L денів В.І. Рецензія: Н.А.Рубакин. Среди книг, т. 2.

творів, т. 25, с. 108-110. ч. 1, С. 100.

"21 Рубакин Н.А. Среди киш, - 2-е изд М 19 5. ^ч ^

22 одинец Петр (Ефшенко П.С.). К вопросу ^ д). - оттиск КИ-
честве : (Опыт програм, вопр. для изуч, w

сЕ- Г ^ е д о т Н . " ' М а р к с и з м и идеализм : Публ. лекция. - Харьков, 1905,

Плеханов Г.В. Карл Маркс. - Избр. филос. произведения : В 5-ти т. М., -

1956, т. 2, с. 718.- ч

& Плеханов Г.В. 0 материалистическом шпшанш истор

Ш S z z и критики экон. материализма. ^ - Спб., п.иаь. г - : —

* "я 7 z вл. » я г я ? * * Г — — тм

- 3». —

*_ва ім. Шевченка, 1922, 133, с. xi. д_» шд спб., 1900,

31 ^ к о в п.Н. Очерки по истории русской культуры. - 4-е

Ч. I, С. 16. 9 ІД МГГ - Коломия, 1912,

II "S2 Ддонович В.Б. коротка історія козаччини. 2-ге вид.

о. S - ffi -

- Залізник М. Філософія ІСТОРІЇ п. Ріккерта. - Літ.-наук, вісн., 1912, 3,
- с. 6.
- ³⁴ Чит. за: Смельяненко Г. Ленін і боротьба проти махізму на Україні в роки реакції. - Більшовик України, 1949, & 5, с. 37.
- ³⁰ Ленін В.І. Про державу : Лекція в Свердл. ун-ті, 11 лип. 1919 р. - Повне збір. творів, т. 39, с. 61-62.
- ³⁶ Там же, с. 62.
- ^W Грушевський М. Початки громадянства : (Генет. соціологія). - Прага, 1921,
- qб
- Річицький Анд. Проти інтервенції буржуазної науки. - Більшовик України, 1931, № 9/10, с. 41.
- Класова боротьба і національна солідарність. - Укр. хата, 1909, с. 381, 383, 384, 390.
- ⁴⁰ Виппер Р. Очерки теории исторического познания. - М., 1911, с. 270-272.
- Там же, с. 33, 220; Вшшев Р. Две интеллигенции : Сб. ст. - М., 1912,
- с. 278.
- 42
- аQ12, Сазонов Б.Г. Историческое мировоззрение Р.Д.Виппера и его время. - М.,
- с. 17.
- ^{1дч} Ардашев П.Н. О прогрессе в исторической науке. - Унив. изв., 1904, № 1,
- ⁴⁴ Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР, ф. 1285 "Семевський В.И.", оп. 2, спр. 47, арк. 1.
- ⁴⁰ Чтения в Историческом обществе Нестора летшшсца. - Киев, 1907, кн. 20, отд. 1 с. 58-63.
- ⁴⁰ Києвлянин, 1907, А 85, 26 марта.
- ⁴⁷ Там же, № 83, 24 марта.
- ^{ДО} Державна бібліотека СРСР ім. В.І.Леніна, відділ рукописів, ф. 70. "Герье Владимир Иванович, спр. 36, арк. 49.
- ⁴⁵ Див.: Ленін В.І. Три джерела і три складові частини марксизму. - Повне збір. творів, т. 23, с. 39.
- ^{SO}
- Ленін В.І. Марксизм і ревізіонізм. - Там же, т. 17, с. 15.
- Ленін В.І. Ще одно знищення соціалізму. - Там же, т. 25, с. 52.
- Кон И.С. Страх перед законами истории. - М., 1958, с. 15.
- Ключевский В.О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об ИСТОРИИ. - М., 1968, с. 282-283.
- ⁵⁴ Образование, 1899, № 5/6, с. 80.
- ⁵⁵ Мир божий, 1900, № 2, с. 3-6.
- ^o Б.Гл/инский/. Рец. на кн.: Слонимский А. Экономическое учение Карла Машса (Излож. и КРИТ. разбор). - Спб., 1898. - Ист. вестн., 1898, № 11, с. 808; Фаосов А. Рец. на кн.: Маркс К. Капитал : Критика полит, экономии. 2-е изд. - Спб., 1898. • Т. 1. - Ист. вестн., 1898, № 5, с. 841.
- ^{S7} Див.: Ленін В.І. Ще одно знищення соціалізму. - Повне збір. творів, т.25, с. 43.
- ^{od} Мякотин В.А. История Малороссии. - Ист. обозрение / Ист. о-во при Санкт-Петербург. уч-те, 1895, т. 8, с. 176.
- арк. і; спр/116, арк. 1; спр. 11S, арк. 221 зв. (Далі: ЦДІА СРСР).
- ⁶⁰ Там же, спр. 77, аок. 5 зв.
- ^{ст} Там же, спр. 119, арк. 221 зв.
- ^{ор} Див.: Ленін Е.І. Гонителі земства і Аннібали лібералізму. - Повне збір. творів^ т. 5, с. 27, 43-46, 370; Ленін В.І. Цінне признання. - там же, с. 71; Ленін В.І. Внутрішній огляд. - Там же, с. 319; Ленін В.І. Що робити? - Там же, т. 6, с. 84; Ленін В.І. Перші уроки. - Там же, т. 9, с. 238; Ленін В.І. Кар"єра. - Там же, т. 22, с. 41-42; Ленін В.І. Ще один похід на демократію. Там же, с. 84; Ленін В.І. Сучасна Росія і робітничий рух. - Там же, т. 23, с. 54-55; Ленін В.І. До питання про аграрну політику (загальну) сучасного уряду. Там же, с. 251; Ленін В.І. Страйки в Росії. - Там же, т. 24, с. 206; Ленін В.І. Ганьба! - Там же, т. 32, с. 339; Ленін В.І. Паперові резолюції. - Там же, т. 34, с. 91; Ленін В.І. До редакції газети "Правда"^{1*}, серп. 1912 р. - Там же, т. 48, с. 75_v.
- ⁶³ ЦДІА СРСР, ф. 747, оп. 1, спр. 83, арк. 2.
- Там же, сцр. 2, арк. 4.
- ⁶⁵ Там же, арк. 8-8 зв..

П

⁶⁶ Там же, сив. 116, арк. 170, 193; спр. 119, ам. 92-99; спр. 31, арк. 1; сир. 32, арк. 77-77 зв.

⁶⁷ Там же, спр. 83, арк. 43 зв.; спр. 2, арк. 15-15 зв.

⁶⁸ Там же, спр. 65, арк. 28.

Нечкина М.В, Василий Осипович Ключевский» История жизни и творчества. - М., 1974, с. 348-350.

⁷⁰ Короленко В.Г. Дневник. 1893-1894. - Полн. собр. соч., Полтава, 1926, т. 2, с. 311-315.

Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский., с. 349, 356; Ключевский В.О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории, е. 182, 444.

⁷¹ Заславский Д. Николай П - "доктор русской истории". - Крас. арх. 1934, с. 187-188.

⁷³ Там же, с. 188,

⁷⁴ ЗДА СРСР, ф. 733, оп. 143, ело. 327, арк. 1-15; ф. 746, оп. 1, спр.98, арк. 3S-37.

⁷⁵ Там же, он, 145, спр. 435, арк. 1-2.

Николай П - "доктор русской истории". - Крас, архив, 1934, J^ с 188-189.

⁷¹ Д.З. Из дневника А.А.Половцова. - Там же, с. 168.

⁷⁸ Николай В - "доктор русской истории". - Там же, с. 192-193.

⁷⁹ ЦДА СРСР, ф. 745, оп. I, спр. 195, арк. 1-5.

⁸⁰ Ієнін В.І. Відстала Європа і передова Азія. - Повне зібр. творів, т.23, с. 161.

⁸¹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК (1898-1971) : Пер, з 8-го рос. вид.Д., 1981, т. 8,

В.А.Смолі®

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УЧАСНИКІВ АНТИФЕОДАЛЬНИХ РУХІВ НА УКРАЇНІ ДОБИ ПІЗНЬОГО ФЕОДАЛІЗМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА III - III ст.)

Серед першочергових завдань, які розв'язує на сучасному етапі радянська історична наука, одне із найважливіших місць займає проблема класової боротьби в антагоністичних суспільно-економічних формаціях. К.Маркс, Ф.Енгельс, В.І.Ленін переконливо довели, що класова боротьба являється рушієм історичного процесу, впливає на всі сфери економічного і суспільно-політичного життя народів, на складні та суперечливі етнокультурні явища і процеси. "Класова боротьба, боротьба експлуатованої частини народу проти експлуататорської, - писав В.І.Ленін, - лежить в основі політичних перетворень і кінець кінцем вирішує долю всіх таких перетворень". У дослідженні цього шіаяня радянська історіографія досягла вже помітних успіхів - опубліковано монографії і окремі статті, збірники документів і матеріалів.

Характерною тенденцією нинішнього стану розробки проблеми є те, що останнім часом помітно зріс інтерес дослідників до теоретичних й методологічних питань класової боротьби. На сторінках наукових періодичних видань предметом дискусій дедалі частіше виступають такі питання, як соціальна практика учасників антифеодалних виступів і повстань, суб'єктивні прагнення повстанців і об'єктивне спрямування народних рухів, їх результативність й місце серед інших факторів історичного процесу тощо". Важливим аспектом досліджуваної проблеми є також питання про соціальну свідомість учасників селянських рухів за доби феодалізму. Тією чи іншою мірою цієї теми торкалися всі дослідники класової боротьби (до речі, інколи навіть не підозрюючи цього). Проте до останнього часу вона не виступала об'єктом спеціальних дослідницьких інтересів істориків. Виняток становлять лише фундаментальна монографія О.І.Клибавова, присвячена народній соціальній утопії в Росії періоду феодалізму* та ряд статей у науковій періодиці й колективних працях*. Однак ступінь розробки цієї проблеми не можна вважати задовільним. Історіографічний огляд свідчить, що дослідження проблеми фокусується, як правило,

II аа селянських війнах XIII-XVIII ст. в Росії.. Разом з тим поза увагою істориків залишається поки що ідейна сторона інших форм антифеодальної боротьби в регіональному масштабі українських земель.

Як на сучасному етапі розвитку філософської та історичної наук визначається поняття "ідеологія"? В чому полягає її основний соціальний зміст і напрями розвитку? Відповіді на ці та інші питання досліджуваної теми дають теорія марксизму-ленінізму, її основні методологічні положення і настанови. У пошуках спеціальних дефініцій терміну "ідеологія" вчені керуються відомим ленінським положенням про те, що "___ наявність експлуатації завжди породжуватиме як у самих експлуатованих, так і в окремих представників "інтелігенції" ідеали, протилежні цій системі"⁰. Прагнення "вирватися з своїх соціальних умов існування"⁶ на всіх етапах історії викликало до життя Появу туманних "ідеалів", які являлися значним стимулюючим засобом у боротьбі народних мас проти різних форм експлуатації і залежності, створення суспільного ладу, в своїй основі протилежного феодалізму, його ідеологічним та політичним інституціям.

Слід підкреслити, що поняття "ідеологія" - категорія історична. До наукового розуміння, що нині вкладається у його зміст (система політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних і філософських поглядів та ідей, в яких усвідомлюються й оцінюються відносини людей до дійсності), вона пройшла ряд етапів, кожний з яких відповідав тій чи іншій епосі. Зрозуміло, що за доби феодалізму (навіть його пізнього етапу) учасники народних рухів не виробили (і не могли виробити) єдиної цільної і стрункої системи поглядів на завдання та перспективи своєї боротьби. Однак відмовлятися від терміну "ідеологія" все ж, очевидно, недоцільно. В.І.Ленін застерігав від спрощеного, вульгаризованого підходу до характеристики соціальної самосвідомості селянських мас. Він підкреслював, що навіть "...стихийний елемент" являє собою, по суті, не що інше, як з^одаов^ фор^ свідомості. І примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості..."⁷ Дотримання принципу історизму при оцінці не лише процесів економічної і подій політичної історії, але й явищ духовного життя В.І.Денін вважав необхідною умовою історичного дослідження⁸.

У контексті цих ленінських теоретичних положень, очевидно, і слід розглядати питання про соціальну свідомість селянсько-козацьких мас України доби пізнього феодалізму і, зокрема, про їх ідеологічні уявлення. Незважаючи на обмеженість світогляду селян, обумовлену специфікою епохи і їх становищем як класу дрібних виробників, утопізм, відсутність реальних програмних документів і чітких лозунгів, народні повстання, основною рушійною силою яких виступало селянство, глибоко помилово кваліфікувати як безідейні і позбавлені творчих потенцій. Дослідження цього питання актуалізується і у зв'язку з спробами наших ідейних противників перекреслити роль народних мас як творця історії, подати їх як силу деконструктивну, що відіграла ЕКЛЮЧЮ руйнівну роль у суспільному прогресі. З іншого боку, представники буржуазної історіографії, перекидаючи місток на сучасність, прагнуть довести, що соціалізм в нашій країні мав "інтелігентський" характер і був відірваний від основ народного життя^.

Суб"ектом ідейної творчості під час народних рухів виступали, як правило, експлуатовані маси - залежні селяни, трудове населення міст, рядове козацтво та ін. Ідеологічні уявлення народу за доби феодалізму - результат колективного розуму широких мас трудящих, які були основними носіями творчих потенцій у тодішньому суспільстві, "Мужицький розум", "мужицький демократизм" (В.І.Денін) - поняття широкопланові та багатогранні* Вони характеризують як соціальну свідомість .селянсько-козацьких мас, так і їх соціальну практику, в яких проявлялися альтернативні рішення проблем, породжених тогочасною феодальною дійсністю.

Задушені безпросвітною темрявою та експлуатацією "селяни все ж боролись, як уміли і як могли"¹⁻. За словами В.І.Деніна, через "кожний історичний крок селян" проходило прагнення "...змести дощенту і казенну церкву, і поміщиків, і по-

П
міщський уряд, знічити всі старі форми і розпорядки землеволодіння, розчистити землю, створити на місце поліцейсько-класової держави співжиття вільних і рівноправних дрібних селян...",¹². Це ленінське положення має універсальне значення і характеризує комплекс питань, пов'язаних із досліджуваною темою. Разом з тим кожна історична епоха висувала на перший план свої специфічні завдання боротьби, надавала виступам трудящих мас особливий колорит і забарвлення. Рубіжним етапом в історії класової боротьби українського народу стали події визвольної війни 1648-1654 рр. Вирішивши основне завдання - возз'єднання України з Росією, визвольна війна одночасно мала неперевершені за своєю глибиною (звичайно, в межах феодальної суспільно-економічної формації) соціальні результати - знищила велике землеволодіння польських магнатів і шляхти, послабила особисту залежність селян від феодалів, забезпечила перехід частини земельних угідь в руки тих, хто їх обробляє, змінила класово-станову структуру суспільства тощо. Всі ці питання всебічно досліджені істориками¹³. Разом з тим поза увагою дослідників залишився інший важливий аспект цих подій - їх вплив на формування соціальної психології, безпосередніх виробників. Адже у свідомості селян і рядового козацтва істотно порушився віками культивованій панівним класом стереотип на корінне питання тогочасної епохи - питання "землі і волі". Селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість до певної міри вільно розпоряджатися результатами своєї важкої і виснажливої праці. Займанщина, тобто земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі, її самостійний обробіток без численних регламентацій і поборів з боку феодала у свідомості селян виступала як найбільш справедливе вирішення земельного питання. Наскільки глибокі і сильні корені мала ця ідея, свідчить той факт, що навіть у ШІ ст. вона широко побутувала серед народу. Не випадково, гадаємо, у численних купчих записках селян і рядових козаків, які містяться на сторінках Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр., земельні угіддя, городи, сіножаті тощо кваліфікуються, як "свои власние", "дедизные", "свои жилие", "власние отчизни" тощо¹⁴. Зміст цих документів свідчить не лише про те, що безпосередні виробники мали право продавати, заставляти або дарувати свої землі, але характеризує ставлення селян до правових аспектів проблеми. Адже відомо, що гетьмансько-старшинська адміністрація розглядала всі землі селян як необмежену власність феодала" .

Майже до кінця століття селянсько-козацькі маси зберігали свої традиційні погляди на займанщину. Так, під час судової тяжби за землю з Новгород-Сіверським монастирем представники громади с.Покошиці заявили, що коли "малоросіяне з гетьманом Богданом Зіновієм Хмельницьким к^овія своєю освободили Малую Россію от ярма лядского і от держави польских королей, а пришли в подданство всероссийского монарха... в тую пору по обоих сторонах Днепра вся земля была малороссіянам сполная и общая... и потому сталися все добра малороссіянам быть власними через займы"¹⁶.

Яскраві часи "козацької вольниці", часи без феодала і ненависної панщини, загадували селянські маси і під час складання "Генеральних слідств про маєтності" (1729-1730). Більшість з них розпочиналася такими виразами: "По изгнанию ляхов гетманом Богданом Хмельницким з Малой России стало быть то будище войсковое свободное" (с. Лакома Буда Стародубського полку); "А за гетмана Боцмана Хмельницкого, свободное было войсковое, а не было ни в чем подданстве и послушани" (с. Білокопит Ніжинського полку)¹⁷. Аналогічні приклади можна продовжити. Згадані слова - не звичайна данина історичній традиції. Вони - характерний приклад ставлення широких мас селянства і козаків до найбільш злободенних питань тогочасної епохи. В умовах наступу феодалів на соціальні здобутки народу, завойовані у довготривалій, кровопролитній боротьбі, часи визвольної війни 1648-1654 рр. виступали альтернативою їх підневільного становища у ХІІІ ст.

Проте не лише минулими спогадами жили селянські маси України. Важливе значення для формування їх поглядів на суспільний ідеал майбутнього мали справжні

реалії тогочасного життя. Політичним соціально-психологічним фактором, який впливав на світогляд українського селянства, було існування козацтва - суспільного стану, який все ще продовжував користуватися традиційними правами і привілеями. Можливість потрапити у козацькі реєстри, а отже, здобути певну господарську самостійність, уникнути панщинних робіт і численних державних податків виступало економічною основою масового прагнення до "покозачення" населення України. Селянство об'єктивно не могло переступити уготовану йому тогочасною епохою межу власної класової самосвідомості. Автономне, незалежне існування козацтва у МІ ст. стало вже не чим іншим, як ілюзією (хоч і привабливою). Різке соціальне розшарування, масове обезземелення і зубожіння - типові картини життя козацьких громад того часу. Навіть на Запорізькій Січі, де, як відомо, антифеодальні тенденції мали найбільш глибокі корені, з року в рік посилювалася соціальна диференціація, зростало землеволодіння козацької старшини, на хуторах і зимівниках якої експлуатувалась праця залежних селян і рядових козаків . І все ж сила традиції, згідно з якою Запоріжжя у свідомості Селянських мас виступало центром "вільного" життя, проектувала ідеал майбутнього суспільного устрою на общину і козацьке коло. Разом з тим слід зазначити, що із втратою козацьким станом залишків традиційних прав і привілеїв, його привабливість для селянства помітно зменшилася. У судових тяжбах з місцевими феодалами селянські громади дедалі частіше почали добиватися переведення їх в інші соціальні категорії населення - в міщани, державні селяни тощо. У судових інституціях різко зменшилося число справ про "шукачів козацтва"¹.

Оцінюючи історичний шлях розвитку соціальної практики російського селянства, В.І.Ленін писав, що воно, "прагнучи до нових форм співжиття, ставилося дуже не-свідомо, патріархально, по-юридичному, до того, яким повинно бути це співжиття, якою боротьбою треба завойовувати собі свободу, які керівники можуть бути у нього в цій боротьбі..."²⁰. Антифеодальні виступи народних мас сильні передусім своєю радикальною стороною - вимогою знищити велике феодальне землеволодіння, протестом проти захоплення феодалами земельних угідь селян і козаків, постійних спроб обмежити особисту свободу безпосередніх виробників тощо. Пі вимоги червоною ниткою проходять через пісні, думи, скарги, прохання, прокламації, так звані зазвичай листи тощо. Вони матеріалізувалися і в соціальній практиці повстанців. Навіть у ході повстань значно скромнішого масштабу і розмаху, ніж селянські війни (виступи у с.Турбаях 1789-1793 рр., Кулагах і Суботовжчах Стародубського полку 1748-1749, 1760-1761, 1770, 1775, 1779 рр., с.Кліщинцях Лубенського полку 1767-1770 рр.), селянсько-козацькі маси прагнули до знищення великого феодального землеволодіння і проголошення рівності всіх жителів названих сіл перед законом²¹.

З іншого боку, логіка класової боротьби змушувала керівників повсталих мас замислюватися над основними причинами, які породжували соціальну несправедливість. Глибоко символічно прозвучали слова представників турбайвської громади про те, що все майно, гроші, інші матеріальні цінності на цілком законних підставах належать селянам, "поелику Вазилевские нажили си деньги из их турбаевцев..."²².

Свій утопічний ідеал майбутнього суспільного устрою селянсько-козацькі маси прагнули матеріалізувати у вигляді нових органів влади, які виникали в ході повстань. Так, у Турбаях діяло побудоване за зразком козацької общини народне самоврядування ("Громадська зборня"), а у Кулагах і Суботовжчах так зване правління, аналогічні органи (лише під іншими назвами) в Кліщинцях, Андріївці, Балаклії, Білоцерківці (1783 р.), Угроїдах і Пінах (1784 р.), Месрівці (1797 р.) в багатьох інших селах і містечках Лівобережної та Слобідської України²³. Традиційні звичаї, як зазначалося, регламентували практично всі сторони життя сільських громад - від судових тяжб до розподілу майна і землі поміщиків. Однак, незважаючи

на це, історичної перспективи для утвердження як прототипу справді народної влади нові органи селянсько-козацького самоврядування не маж. Академік Л.В.Черепнін доречно зауважує, що "ця форма, яка вживалася з монархічними уявленнями,, не була життєздатною і тривкою. Вона могла виникнути в ході боротьби з урядовим табором, але умов для її розвитку як загальнодержавної системи не було і не могло бути. І все ж досвід народної влади, хоч короткочасний і недосконалий, мав величезне історичне значення"²⁴.

Соціальна природа середньовічного селянина, обумовлена його становищем як представника класу дрібних виробників, класу розпорошеного і політично несвідомого, не дозволяла йому до кінця зрозуміти основні завдання боротьби. "Парцельні селяни, - писав К.Маркс, - становлять величезну масу, члени якої живуть в однакових умовах, не вступаючи, проте, в різноманітні відносини між собою. Їх спосіб виробництва ізолює їх одного від одного, замість того щоб викликати взаємні відносини між ними... їх полк виробництва, парцела, не допускає ніякого поділу праці при її обробітці, ніякого застосування науки, а, значить, і ніякої різноманітності розвитку, ніякої відмінності талантів, ніякого багатства суспільних відносин.Кожна окрема селянська сім'я майже достатня сама собі,безпосередньо виробляє більшу частину того,що вона споживає,здобуваючи ...свої засоби до життя більше в обміні з природою, ніж у зносинах з суспільством... Оскільки між парцельними селянами існує лише місцевий зв'язок, оскільки тотожність їх інтересів не створює між ними ніякої спільності, ніякого національного зв'язку, ніякої політичної організації, - вони не становлять класу. Через те вони не здатні захищати свої класові інтереси від власного імені... Їх представник повинен разом з

бути їх паном, виступати як авторитет над ними, як необмежена урядова влада, що захищає їх від інших класів і посилає їм згори дощ та сонячне світло"²⁵. У всіх народних повстаннях доби феодалізму, незважаючи на помітні зрушення у соціальній свідомості їх учасників, в окремих спробах запровадити елементи організації продовжували переважувати локальність, стихійність,роздробленість. Ці явища особливо характерні для невеликих виступів. Документи, які знаходяться нині у розпорядженні дослідників, не містять навіть натяку на спроби повстанців окремих сіл подолати замкнутість свого селянського "світу", налагодити зв'язки з мешканцями навколишніх населених пунктів*.

Результатом тогочасних умов існування дрібного патріархального господарства селян були його монархічні ілюзії ("наївний монархізм"). "Російський народ, цей "революціонер з інстинкту," - підкреслював Ф.Енгельс, - піднімав, правда, численні розрізнені селянські повставаа, проти дворянства і проти окремих чиновників, але проти царя - ніколи, крім тих випадків, коли на чолі народу ставав самозванець і вимагав собі трону... селянин уявляє собі царя земним богом..."²⁶ Соціальна сутність монархічних ілюзій селянських мас полягала в нерозумінні ними класової природи самодержавства. Створений уявою селян образ ідеального правителя переносився механічно на "реального" царя, якого народ наділяв рисами , "божого помазанника", що дбає про справедливість, карає гнобителів за кривди і експлуатацію. Звідти постійні апеляції повсталих до царської влади, спроби знайти в стінах царських папавів Москви і Петербурга справедливе вирішення їх злободенних питань. "Селіни вимагали скасування кріпосного права, - підкреслював В.І.Ленін, - нічого не маючи проти царської влади і вірячи в царя"²⁷. Свідомість широких мас селян і козаків, на яку значний вплив мала феодальна ідеологія - система поглядів, вигідних феодалам і освячених церквою, далеко не адекватно відображала тогочасну дійсність. Жорстокість, соціальну несправедливість, кріпосницький гніт, беззаконня для них, у першу чергу, уособлювали їх власники - козацька старинна, поміщики, шляхта, а також місцеві органи влади. Характерний приклад. В одній із скарг, надісланих у Сенат, жителі с.Кулаги звинувачували не дше своїх поміщиків, а й засуджували дії вищих старшин Генеральної військової канцелярії, які,, всупереч правовим нормам, беззастережно підтримували феодалів.

"В Глухове же, - писали подавачі скарги, - правящие Генеральною войсковою канцелярію генеральные персоны, а именно: судья Федор Лысенко, поскарбий Михайло Скоропацкой, есаул Петр Валкевич и прочіе, имеючи в себя казаков в подданстве и по свойству с онш Чорнолузским и Соболевским дружа и норовя им и за страх другим казакам, дабы не смели отзыватись о своем козачестве с такого ж порабощения, как мы, нижайшие..."²⁸ Вони закликали притягнути до відповідальності "три канцелярії, а именно: Генеральная войсковая, Министерская и полковая Стародубоская... за их неправости..."^{2a}. Цар для селян і козаків знаходився далеко, він, на їх думку, був відділений від народу придворною клікою, чиновниками, місцевою владою, каральними командами. Більше того, у своїй боротьбі проти феодалів селянсько-козацькі маси навіть прагнули використати авторитет царя, як організуючу засаду. Так, видимість правової основи діям повстанських загонів під час Коліївщини 1768 р. мала надати згадана фф.Залізняка грамота Катерини II, яка у сагатових списках поширювалась у різних районах Правобережжя⁰.Ще раніше на авторитет царської влади.(щоправда, у цьому випадку слід враховувати специфіку політичної ситуації) опиралася у боротьбі проти зрадницького старшинського угруповання І.Виговського М.Пушкар і Я.Барабаш, на Правобережній Україні - С.Палій[^].

Генетичний зв'язок з "наївним монархізмом" селян мало самозванство. Навіть під час селянських війн - вищих проявів класової боротьби за доби феодалізму, селянсько-козацькі каси не могли позбутися наївної віри у "доброго" царя. Під лозунгами "хорошого царя Дмитрия" розгорталися події селянської війни 1606-1607 рр. під керівництвом ІЛ.Болотникова, за мужицького "імператора Петра Федоровича" видавав себе О.І.Пугачов. Характерно, що під час останньої селянської війни в Росії 1773-1775 рр. новий правопорядок на визволеніх від феодалів територіях спокійно співіснував з інституціями - точною копією монархічних органів влади з їх розгалуженим бюрократичним апаратом, системою придворних чинів тощо³². Це свідчило про консерватизм у світогляді селян і козаків, для яких майбутній державний устрій, побудований на основі принципів народовладдя, не мислився поза традиційних монархічних форм. К.Маркс писав, що в Росії "самі кріпаки давали перевагу найпростішому тлумаченню проблеми звільнення. В їх розумінні звільненая означало старий порядок речей тільки без їх старих панів"³⁰.

Прошло багато десятиліть, щерш ніж селянство в союзі з робітничим класом стало на шлях свідомої революційної боротьби проти поміщиків і самодержавства. В.Л.Ленін навіть у роки першої буржуазно-демократичної революції в Росії підкреслював, що "в селянському русі сила-силенна темноти, несвідомості, і було б надто небезпечно створювати собі щодо цього які-небудь ілюзії. Темнота селянина виявляється насамперед у нерозумінні політичної сторони руху, - в нерозумінні, наприклад, того, що без корінних демократичних перетворень в усьому політичному ладі- всієї держави зовсім неможливі ніякі міцні кроки по шляху розширення землеволодіння"[^]. Щоправд, і в цій сфері соціальної народної утопії з'явилися перші пробоїни - провісники майбутніх докорінних змін поглядів селянства на класову суть самодержавства. Симптоматичний такий приклад. У 1797 р. царська Таємна канцелярія провела слідство по справі жителя с. Добропілля Павлоградського повіту Новоросійської губернії б.Винничевка. У численних розмовах з односельцями, він говорив: "Вы думаете, что сей государь вам великое добро? Се не государь, а се вам каті" Іншим разом Є.Виянжчяко заявив: "Вы походите на людей, та дурне говорите; можна ли, чтоб сей государь так учинил? Ежели б он добро сделать мог, то давно б зделал оное, а то он ничего не смыслит, и думаете, что он надолго вам царем столько будет, как его отец по его несмыслу и покойная царца за жизни своей не допускала ега царствовать"³⁵. Звичайно, подібні заяви не типові для середньовічного селянина, вихованого на царистських ілюзіях. Разом з тим вони вказують на корозію традиційних поглядів народу, свідчать про нові підходи, які визначилися в переоцінці його основних світоглядних засад.

Акумуляована в ході класової боротьби творча енергія селянсько-козацьких мас України, безперечно, найповніше і найкраще проявлялася в соціальній практиці повстанців. Разом з тим окремі аспекти проблеми дозволяють реконструювати документальний матеріал, який вийшов з-під пера представників селян і козаків у так звані "мирні" періоди історичного процесу. Введення його у науковий обіг дає можливість істотно розширити і доповнити наші уявлення про досліджувану проблему в цілому і, зокрема, на такі її аспекти, як погляди народних мас на земельне питання, формування класово-станових взаємин у тогочасному суспільстві, механіку поширення феодално-кріпосницьких відносин тощо.

В цьому зв'язку важливе місце належало знаменитим козацьким наказам своїм депутатам у Комісію для підготовки нового Уложення (1767 р.) - органу, у компетенцію якого входив перегляд існуючого законодавства. На сторінках наказів козацькі маси виступили з рядом вимог. Залежно від конкретних умов і специфіки проведення виборів (а інколи і сотенних) виборів і відповідної підготовки текстів документів їх зміст помітно відрізнявся один від одного. І все ж особливості, окремих наказів не могли нівелювати тих спільних рис, які ставлять ці документи ідейної творчості народу у ряд найвизначніших пам'яток суспільно-політичної думки селянсько-козацьких мас України доби пізнього феодалізму.

На сторінках наказів, а також у своїх виступах на засіданнях Комісії, козаків і державні селяни протестували проти захоплення панівним класом, насамперед козацькою старшиною, земельних угідь, сінокосів, промислів. Справжнім обвинувальним актом козацько-старшинській верхівці у проведенні нею соціальної політики прозвучали слова Охтирського депутата ІДзюби (Дзюбишина), на засіданні комісії. "Бегство козаков и посполитых, - заявил депутат, - происходило и происходит от нестерпимых обид и притеснений старшины, которая захватывает жалованные козацки земли, мельницы, сеньные покосы, рощи и другие угодья, притесняет их неуказными работами, большими поборами и напрасными побоями. На козацких жалованных землях старшины и церковники устроили слободы, хутора и населили их вольными козаками и посполитыми, с которыми обращаются, как с купленными крестьянами. Посему я предлагаю как старые, так и вновь населенные, в противность жалованным грамотам и указам, слободы и хутора отнять у старшины и церковников и причислить к владениям обществ войсковых обывателей, от чего в службе их произойдет приращение, а между ними наступит тишина и спокойствие"³⁶. Аналогічні ідеї І.Дзюба висловлював у своїх наступних виступах. Він пропонував не лише конфіскувати земельні володіння ШМЩІКІБ і церкви, а й перекасти на їх двори частину подушного податку³⁷.

На сторінках наказів і у виступах депутатів піднімалися інші актуальні й животрепетні питання тогочасної дійсності - вони містили протести проти заборони адміністрацією вільних переходів селян і козаків від одного власника до іншого, прохали скасувати "рубльовий" податок, обмежити участь козацтва у спорудженні численних фортець, засічних ліній, нових міст, припинили проведення Генерального опису Лівобережної України тощо. Незалежно від мотивів, якими керувалися укладачі цих наказів, їх зміст об'єктивно мав гостре соціальне звучання і був спрямований проти політики, яку проводили на Україні царський уряд і козацька старшина.

На більшості козацьких наказів позначалися нові тенденції соціально-економічного розвитку, пов'язані з появою і далішим ростом капіталістичного укладу. Козаки вимагали узаконити і формально визнати їх право на вільне користування і не регламентовану феодалним законодавством продажу земельних угідь, промислових закладів, продукції землеробства і виробів ремесла. "Чтоб свободный был нам промысел, - писали у своєму наказі Стародубці, - особливо винокурение, продажа разных напитков в своих домах, а сверх того, родячимись здесь продуктами, т.е. пенькою, олеем, медом, воском, салом и тому подобным..."³⁸. Ряд наказів містить

пункт про необмежене і "безпрепятственное" володіння "добром наследным, купленным, наданным и занятым", тобто, як роз'яснює наказ Стародубського полку, "грунтами, мельницами, отчинами и всякими угодьями..."³⁹. Всі "добра", на думку козаків, "владеемые" ними "по природному праву" і тому можуть вільно продаватись, за ставлятися, даруватися тощо. Ці прохання і вимоги свідчать, що козацтво прагнуло пристосувати свої господарства до нових умов економічного розвитку і, таким чином, узаконити свій юридичний статус вільних виробників.

Вимоги політичного характеру на сторінках документів ідейної творчості народних мас відсутні. Піднесена на хвилі відкритої збройної боротьби проти феодално-кріпосницьких порядків соціальна свідомість селянсько-козацьких мас навіть в роки повстань не могла подолати рубіж, уготований їй тогочасною епохою. На сторінках документів спокійно вживалися лозунги фізичного знищення "бояр", "дворян", "арендарей", тобто представників панівного класу, з царистськими ілюзіями. Перспектива майбутнього суспільно-політичного устрою держави їм уявлялася туманно і невизначено. Своєрідною ідейною аномалією серед багатьох тисяч скарг, прохань, "прелестных писем" і грамот селянсько-казацьких мас виступають лише накази в Комісію для підготовки нового Уложення і знаменитий Торчинський маніфест (1767). Чи не вперше в ідейній творчості народу тут містилися прохання про реформи в сфері судочинства, дозвіл на вільні вибори гетьмана і козацької старшини⁴⁰. Однак інтерпретувати їх лише у руслі традиційного "автономізму" козацтва неправомерно. Зміст, який вкладали козаки у поняття "вольности и обыкновения", значно ширший - він охоплював питання не лише політичного життя, а й окремих соціальних перетворень. В Торчинському маніфесті звертає на себе увагу вимога про надання селянству Речі Посполитої права посилати своїх представників

- 41

у польський сейм .

Соціальна свідомість еволюціонувала разом із зміною форм і методів класової боротьби, її зміст і прояви залежали від тогочасних умов, соціально-економічних, політичних та етнокультурних факторів. Особливе значення ця обставина мала для українських земель, які протягом багатьох століть знаходилися в складі різних держав. Політико-територіальна розчленованість України значно позначилася на формуванні світоглядних засад народних мас. На Правобережжі та західноукраїнських землях, поневолених Річчю Посполитою, феодалною Угорщиною та Молдавським князівством - васалом султанської Туреччини, де соціальні завдання боротьби тісно перепліталися з визвольними, соціальна свідомість народу проявлялася в де що "ускладненому" вигляді. Для ідейної сторони таких форм антифеодальної і вільної боротьби, як опришківство, гайдамацький рух, Коліївщина 1768 р., характерна, наприклад, певна питома вага лозунгів релігійного змісту. Однак це не повинно обезцінювати їх загальної значимості. Адже відомо, що "вияв політичного протесту - під релігійною оболонкою є явще, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку..."⁴¹. Важливо інше - який зміст вкладався у релігійні лозунги і, основне, як вони реалізувалися в соціальній практиці повсталих мас. Гасла захисту православної віри, - як правило, підпорядковувалися народно-визвольним завданням боротьби. Тисячі селян, робітників людей промислів, ремісників, трудове населення міст, і навіть священнослужителі та представники середніх верств населення - бюргерство, дрібна українська шляхта тощо брали участь у численних повстаннях та виступах, які протягом другої половини ХІІІ ст. мали місце на Правобережжі та західноукраїнських землях. Існували й інші канали, якими матеріалізувалася релігійна форма свідомості народу. Одним із них, Зокрема, стали братства - громадські та культурно-просвітительські організації міщан, частини опозиційно настроєної шляхти і православного духовенства.

Ріст соціальної свідомості народних мас України відбувався по кількох напрямках. Із десятиліття в десятиліття поглиблювалися антифеодальні мотиви на сторінках документів ідейної творчості селянсько-козацьких мас, викристалізову-

Піважся її погляди на мету і завдання боротьби, вдосконалювалися й урізноманітнювалися форми соціальної практики повсталих. На всіх етапах розвитку класової боротьби помітне місце займали лозунги, які об'єднували весь пригноблений люд, незалежно від його етнічної приналежності та віросповідання. Інтернаціональний зміст був характерний для "прельщення" і зазивних жстів С.Т.Разіна, К.О.Булавіна, О.І.Пугачова, він займав одне із центральних місць у документах концелярії М.Залізняка та І.Гонти. Єдина класова основа об'єднувала представників різних народів в загонах опришків і гайдамаків.

Характеризуючи напрями розвитку соціальної свідомості народних мас періоду феодалізму, не можна замовчати її прояви в такій формі класової боротьби, як масові втечі та переселення. Значення міграційних рухів переоцінити важко - з одного боку, це форма соціального протесту, з іншого - один із каналів культурного і виробничого спілкування народів, могутній засіб господарського освоєння окраїнних територій Російської держави. Місце і роль втеч в складній ієрархічній системі форм боротьби народних мас не піддаються однозначній оцінці. Відомо, що "збігли кріпаки ... звільнялися не як клас, а по одинці"⁴³, що свідчило про низький рівень їх соціальної свідомості. Разом з тим не можна заперечувати той факт, що райони, де зосереджувалися втікачі, як правило, ставали основним вогнищем антифеодального руху, а самі вони перетворювалися в активних його учасників.

Причини втеч буж досить різноманітними - по-перше, важкий соціальний гніт, спроба уникнути непомірних феодальних утисків, панщини, численних податків і поборів; по-друге, протест проти кріпосництва, несправедливості дій державних органів влади, безправ'я; по-третє, втечі як ефективний засіб позбутися жорстокого національно-релігійного гноблення (Правобережжя і західноукраїнські землі). Незважаючи на розмаїття мотивів і причин, які спонукали селянські маси до втеч і переселень, їх об'єднувало одне - спроба вийти із орбіти дій законів феодально-кріпосницької держави. Ця обставина об'єктивно вносила в міграційні рухи елементи організованості, своєрідно визначала основні напрями народних переселень.

Десятки тисяч втікачів з різних районів України рухалися на неосвоєні землі Північного Причорномор'я, Запоріжжя, правобережного Подніпров'я, тобто території, які майже до кінця XVIII ст. залишалися вільними від феодальної експлуатації і знаходились поза межами дій державних інституцій⁴⁴. На перших етапах колонізації цих районів переселенці, як правило, одержували значні ділянки землі, звільнялися від обтяжливих феодальних повинностей тощо. Однак це були тимчасові явища. В міру того, як відбувалося заселення нових територій й зміцнювалася влада поміщиків і царських органів влади, утопічні ілюзії народу зазнали краху.

Загалом соціальна свідомість учасників народних повстань доби феодалізму розвивалася в руслі класової боротьби трудящих мас проти феодальної експлуатації, кріпосництва, основних надбудовних інституцій тогочасного суспільства. Турманні і невизначені "ідеали", породжені творчим генієм народу, ставали важливим інструментом знищення селянсько-козацькими масами великого феодального землеволодіння, перерозподілу землі поміщиків, проголошення на "вічні часи" волі і запровадження козацьких принципів самоврядування. Реалізовані у соціальній практиці повсталих мас, вони нерідко випереджали час. Звичайно, селянство не стало і не могло стати соціальною базою для виникнення теорії наукового комунізму. Лише союз з робітничим класом, керований партією більшовиків, забезпечив широким масам селян усвідомлення своїх основних завдань боротьби, проклав шлях від утопії до науки.

¹ Ленін В.І. Передмова до брошури "Доповідна записка директора департаменту поліції Лопухіна". - Повне збір. творів, т. 9, с. 319.

⁴ Рындрюнский П.Г., Рахматужи М.А. Некоторые итоги изучения крестьянской войны в России 1773-1775 гг. - История СССР, 1972, № 2, с. 71-88; Крестьянские войны в России XVII-XVIII веков : Пробл., поиски, решения. - М., 1974; Черепнин Л.В. Вопросы методологии исторического исследования : Теорет. пробл. истории феода-

S S ^ J E S * 2 7 9 Милов А.-в- Классовая борьба крепостного крестьянства России в III-IЖ ВВ. - Вопр. истории, 1981, & 3, с. 34152.
м ^ дуу™^0® А*и" НаР°Дная социальная утопия в России .- Период феодализма. -

⁰⁶ идеологии участников крестьянских войн в России. - Вопр истории, 1974, № 1, с. 44-60; Индова Е.И., Преображенский А.А. Тихонов Ю.А. Лозунги и требования участников крестьянских войн в России III-XУШ вв. - В кн. • Крестьянские войны в России ХЩ-Ш веков : Пробл., поиск Грешёвня, с. 239-270-велявскш М.Т. Некоторые итоги изучения идеологии участников крестьянской войны 1773-1775 гг. в России. - Вестн. Моск. ун-та. История, 1978, X3, с. 34-46.

т> * -^нін В.І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі П.Стрґає • (•Відбиття марксизму в буржуазній літературі). - Повне збір. творів, т. 1, с.405.'

8 -0^197 К' Вісімнадцяте бршера Луї Бонапарта. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори,

*7 Ленін В.І. Що робити? Наболілі питання нашого руху. - Довне збір. творів, Т•о, С•сЈО•

8 1919 1ЕНТам^же* т ^ 3 ^ 1 ^ 8 ^ 1116X1113 в СверД-^вському університеті 11 липня

^ Идеи социализма в русской классической литературе. - Л., 1969, с. 6.

Ленін В.І. Про право націй на самовизначення, - Повне збір. творів, т.25, С. оУо.

іі Ленін В.І. До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи. - Там же, т. 7, с. 186.

198 18НІН 2,1' ДеВ Толстай'™ Дзеркало російської революції. - Там же, т.17, 13"

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К., 1954. - 53Л.С.; Шевченко Ф П Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХУЩ ст. - К. 1959 500 с-і ґтеі®* К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках ПД ст. - К., 1960. - 364 с.

- Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. второй. (Полки Киевский и Нежинский). - Чернигов, 1867, с. 211, 248, 251, 252, 258, 299, 317.

Права, по которым судится малороссийский народ / Изд. под ред. А.Ф Кистяковского. Киев, 1879, гл. 4, арт. 9, п. 1.

Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 IT) - Киев, 1908, с. 19.

17 Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. - В кн.: Український архів. - К., 1929, т. 1, с. 462; Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка.1729-1730 гг. - Чернигов, 1901, с. 25.

Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. - Киев, 1957, с. 341-380.

19 Селянський рух на Україні : Середина Щ - перша чверть ХІХ ст. : 36. документів і матеріалів. - К., 1978, с. 406-454.

20 Ленін В.І. Лев Толстой, як дзеркало російської революції. - Повне збір. творів, т. 17, с. 199.

21 x Повстання селян в селі Турбаях (1789-1793 рр.) : Матеріали до історії селян, повстань на Україні. - К., 1932. - 187 е.; Селянський рух на Україні : Середина ХІІІ - перша чверть ІІІ ст. : 3д. документів і матеріалів. - К., 1978. - 535 с.

22 Повстання селян в селі Турбаях, с. 46.

23 Селянський рух на Україні : Середина ІІІ - перша чверть ХІХ ст., с.66-67-Повстання селян в селі Турбаях, с. 54.

Черепнин А.В. Вопросы методологии исторического исследования : Теорет. пробл. истории феодализма. Сб. ст. - М., 1381, с. 168.

^ ^25 ма||с К. Вісімнадцяте бршера Луї Бонапарта. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори,

* При характеристиці цього питання слід розрізнити дві речі : суб'єктивні прагнення селян і об'єктивний вплив повстань на поглиблення соціальних суперечностей в суспільстві. Незалежно від волі керівників селянських мас, повстання (особливо великі) стали своєрідним каталізатором, який ПРИВІВ у рух величезні маси народу.

Энгельс Ф. Эмигрантская литература. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 18, с. 524.

27

28 Ленін В.І. Цінне признання. - Повне збір. творів, т.;5, с. 75.

29 Селянський рух на Україні : Середина ХІІІ - перша чверть ХІЦ ст., с. 37.

30 Там же.

Гайдамацький рух на Україні в ХМ ст. : 36. документів. - К., 1970, с.368, 370.

II

- Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках SE ст* - кч 1960, с. 161-162: Сешченко Г.Я. Визвольний рух на Поавобережній Україні в кінці ХІІ і на початку ЕШ ст. - К., 1963, с. 129.
- Крестьянская война в России в 1773-1775 годах : Восстание Пугачева. - Л., 1966, т. 2, с. 520.
- Маркс К. Росія використовує Австрію. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.15, о. 178.
- ³⁴ Ленін В.І. Про нашу аграрну програму (Лист Ш з "Іздові). - Повне збір. творів, т. 9, с. 343.
- ³⁵ Селянський рух на Україні : Середина ХМ - перша чверть ХІХ ст., с.283.
- ³⁶ Сборник РЙО, т. 32, с. 370-371.
- ³⁷ Там же, т. 34, е. 77-169.
- ³⁸ Наказы малороссийским депутатам 1787 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. - Киев, 1889, с. 152.
- ³⁹ Там же, с. 148, 152.
- ⁴⁰ Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения, с. 103, 158, 164, 247.
- ⁴¹ Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. - М., 1956, т. I, 49, с. 89.
- Ленін В.І. Проект програми нашої партії. - Повне збір. творів, т.4, с.219.
- ⁴³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 72.
- ⁴⁴ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М., 1959, - 279 с.; Кабузав В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в 30 - первой половине 12 в. (1719-1858 гг.). - М., 1976. - 307 с.

В.Й.Борисенко

ІВІШІЩІЯ ПІЗНЬОГО ФЕОДАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

Початок періоду пізнього феодалізму в історії російських земель з ЖГ ст. характеризувався, як наголошував В.І.Ленін, "фактичним злиттям усіх... областей, земель і князівств в одне ціле. Це злиття... викликав обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. Через те що керівниками і господарями цього процесу були капіталісти-кувді, то створення цих національних зв'язків було не чим іншим, як створенням зв'язків буржуазних"¹.

На основі марксистсько-девієського економічного вчення та досягнень сучасної історіографії розглянемо головні аспекти еволюції феодальних відносин у сільському господарстві й промисловості України другої половини ІІІ-ІУШ ст.

Після возз'єднання України з Росією Лівобережжя, Запоріжжя і Слобожанщина розвивались під визначальним впливом російської економіки. Феодалізм на цих українських землях еволюціонував так само, як і на російських, лише з відповідними особливостями. З другої половини 2Ш ст, незмінно зміцнювалася економічна основа панівного становища українських феодалів - феодальна земельна власність. Захопивши політичну владу в свої руки, козацька старшина використовувала її для зміцнення своєї власності на землю. "...Найвища влада у військовій справі і в суді, - писав про подібні випадки К.Маркс, - була атрибутом земельної власності"². Наприкінці ІУП ст. лівобережний гетьман І.Мазепа зосередив у своїх руках величезні латифундії. Десятками сіл з орними землями, лісами, ріками і луками володіли Д.Апостол, М.Мшкляшевський, І.Новицький, А.Свічка та інші старшини. Швидко зростала земельна власність і на Слобожанщині. На початку ХІІ ст. у володіння охтирського полковника І.Перехреста входило до 40 тис. десятин землі. Великими землеволодільцями стали також родини Голуховичів, Донців, Ковалевських та Шидловських,

У зв'язку з різким скороченням кількості "вільних" військових сіл покалкання старшині населених пунктів на Лівобережній Україні з другої чверті ШТ ст. різко скорочується. Одночасно відбуваються якісні зміни у фео-

II

дальної земельної власності. Рангові землі все частіше переходили у приватну власність козацької старшини. Якщо, наприклад, у 1731 р. у всіх лівобережних полках налічувалося 5350 дворів у рангових військових селах, то в 1764 р. - лише 2370³. Спрощувалася ієрархія земельної власності, все більше старшин одержувало землі безпосередньо від царського уряду. Все це вело до зміцнення старшинської земельної власності.

Продовжувала зростати монастирська земельна власність. На великих земле-власників перетворилися Києво-Печерський, Видубицький, іустинський, Мгарський, Сумський, Успенський, Харківський та інші монастирі. В Чернігівському та Київському полках монастирі захопили більшість феодальних маєтностей. Чимало земель мали духовні феодалі і в іншій місцевості. Проте в інтересах світських феодалів царизм наприкінці 20-х років ХІІІ ст. почав стримувати зростання монастирського землеводіння.

У другій половині ХІІІ ст. відбувалися подальша концентрація земель у руках українських феодалів і поширення феодального землеволоніння на нові райони. Гетьманові К.Розумовському, наприклад, належали сотні сіл і хуторів, кілька міст майже з 100 тис. залежних селян. Полковники М.Ханенко і М.Максимович володіли десятками тисяч десятин з підневільним населенням. На Слобожанщині майже половину всіх земель привласнили 250 старшинських родин: у тому числі Кондратьєви - тільки в Сумському повіті - 123 тис. десятин, Донець-Захаржевські - в Ізюмському повіті - понад 51 тис. десятин землі. З входженням до складу Росії Північного Причорномор'я швидкими темпами тут також зростає земельна власність царських вельмож Г.Потьомкіна, П.Рум'янцева, О.Безбородька та інших феодалів⁴. Фактично відбувалося замасковане розграбування земельних багатств країни, утвердження класу великих землевласників, зведення селян до цілковитих злиднів". Феодальна земельна власність на Україні, як у цілому в Росії, набувала такого широкого розмаху, завойовувала такі позиції, що навіть у пореформеній капіталістичній Росії зберігалися її залишки і відігравали реакційну роль в економічному розвитку країни⁰.

Піоправда вже в цей період спостерігалася послаблення феодальної власності на землю. Певним чином підривала монополію дворянства на землю і залежних селян практика передачі земельних угідь у волоніння кулців-промисловців. З 1721 р. їм дозволялося купувати заселені землі для забезпечення промислових підприємств робочою силою та сировиною, заборонялося продавати приписані до мануфактур села. Роздаючи дворянству величезні латифундії у Північному Причорномор'ї, уряд в інтересах держави змушений був порушувати його монополію на заселену землю і надавав вільним поселенцям право на волоніння заселеними землями. Послабила феодальну земельну власність на Україні і секуляризація в 1786-1788 рр. церковних та монастирських земель.

Феодальна земельна власність могла існувати без селянського землеволоніння. Які б широкі права власності не мав феодал, він мусив рахуватися з володільськими правами селянина. Навіть у своїх підданих феодал не міг їх обмежувати, не завдаючи шкоди своїм інтересам. Селянське землеволоніння завжди виступало основою поміщицького господарства. К.Маркс неодноразово підкреслював, що селянин працював на полі виробництва, яке йому самому належало'. А В.І.Ленін називав грабіжницьку реформу 1861 р. звільненням селян від землі, якою вони володіли протягом віків. Викупна операція, за його словами, перетворилася на замасковане пограбування тому, що селян змусили "платити "викуп" за залишену їм землю, що завжди була в їхньому волонінні..."⁸. У відомій ленінській оцінці панщинної системи відзначається також, що селянський наділ завжди був "умовою поміщицького господарства"⁹.

Розглядаючи історичну тенденцію капіталістичного нагромадження, К.Маркс писав, що "приватна власність працівника на його засоби виробництва є основою дрібного виробництва, а дрібне виробництво становить необхідну умову для роз-

то

витуку суспільного виробництва і вільної індивідуальності самого працівника . Цей спосіб виробництва буває при різних формах особистої залежності, але свого розквіту набуває там, де селянин володіє полем, яке він обробляє, а ремісник інструментами. На певному рівні розвитку цей спосіб виробництва сам створює засоби для своєї ліквідації. Його знищення, "експропріація у широких народних мас землі, життєвих засобів, знарядь праці, - ця жахлива і тяжка експропріація народної маси становить пролог історії капіталу"¹¹.

Експропріація селянства Лівобережної України простежується вже в другій половині XV ст., коли дрібні виробники мусили продавати орні землі, луки, ліси, городи тощо. Активно відбувався цей процес у Полтавському і Стародубському полках, міські суди яких в окремі роки санкціонували продаж значної кількості земельних наділів. Зокрема, в 1693 р. стародубський міський суд склав про це 70 актів¹². Серед продавців були селяни, козаки і мішани.

Обезземелення селян руйнувало економічну основу феодального способу виробництва, який базувався на експлуатації залежних селян, що володіли тяглом і наділом. Але при можливості залишити одного землеваасника і перейти до іншого та одержати новий наділ процес обезземелення затягся на багато років. Особливо активізувався він у другій половині XVIII ст., коли площі вільних земель скоротилися, а саме селянство було юридично закріпачено. Обезземелена маса сільських трударів поповнювала резерв робочої сили на селі. Ці зміни в землеволодінні й суспільних відносинах вказували на розклад феодальних і формування буржуазних відносин.

Руйнувалася така відживаюча форма землеволодіння, як общинна. У "Західній Європі, включаючи сюди Польщу і Малоросію, - підкреслював Ф.Енгельс, - ця общинна власність перетворилась на певному ступені суспільного розвитку, в^окови, в гальмо сільськогосподарського виробництва і була мало-помалу усунена"¹⁴. В зазначений період у спільному користуванні общин залишилися різні угіддя, а орні землі в основному перейшли в індивідуальне володіння.

Сільське господарство періоду пізнього феодалізму продовжувало носити натуральний характер, при якому, як наголошував В.І.Ленін, "суспільство складалося з маси однорідних господарських одиниць (патріархальних селянських сімей, примітивних сільських общин, феодальних помість), і кожна така одиниця виконувала всі види господарських робіт, починаючи від доб^ання різних видів сировини і кінчаючи остаточною підготовкою їх до споживання"¹¹. До капіталізму землеробство велося рутинним способом, відривало землероба від усього, що робилося за "межами його села"¹⁵.

Проте в надрах феодального за своїм характером сільського господарства відбувалися певні якісні зміни. Наприкінці XIII ст. частина поміщиків поряд з трипільям почала застосовувати і багатопільну систему, ширше застосовувати угноєння ґрунтів. У результаті нововведень урожайність на Лівобережжі підвищилась з сам-3-4 у другій половині III ст. до сам-4-5, а в окремі роки другої половини III ст. і до сам-8-10. Але порівняно з потенціальними можливостями земель урожайність була низькою тому, що, як писав про подібні явища В.А.Ленін, "ведення господарства було в руках дрібних селян, задавлених нуждою, принижених особистою залежністю і розумовою темнотою"¹⁰. Якщо в другій половині XVI ст. лишки зерна перероолялися в господарстві феодала і вже потім поступали на ринок, то в другій половині XVIII ст. все більша кількість зернової продукції призначалася на продаж. Особливо швидко товаришувалося поміщицьке господарство Півдня України. Наприкінці III ст. збільшилося виробництво зерна і на Правобережній Україні, де в результаті возз'єднана створилися сприятливі умови для соціально-економічного розвитку.

Дещо змінилося співвідношення зернових і технічних культур. Пшениця почала займати все більші площі орних земель, особливо на Півдні. У зв'язку зі зростав-

II
Имя и о з г р в с ш ж р а і в ж в в ш н н ш р о з ш а р т т ь о я , а a a a п ш е р е я н a ш і п ш o ч і Л і л o б в р т м , , ,
посіви льону. Для багатьох жителів Аботків, Лобанівки і Полхова Новгород-Сівер-
ського намісництва з'являються конопель і льону у другій половині ХІІІ ст. перетворився
у головне джерело існування На Чернігівщині, Полтавщині та Запоріжжі стали
щ щ ш ж кращі сорга тютюну. Почали культивувати такі цінні культури, як кар-
топля і соняшник, що дало поштовх появі та розвитку нових переробних підпри-
ємств.

У сільському господарстві Лівобережної України другої половини ХУІІІ ст. ві-
домі випадки застосування вільнонайманої робочої сили. Але це були тільки еле-
менти капіталістичного характеру, які за умов панування феодалізму не могли скла-
стися в стійку систему буржуазних відносин. І лише з другої половини ХІІІ ст. з'я-
вшися ознаки розкладу феодально-кріпосницьких відносин у сільському господарст-
ві: активне проникнення в поміщицьке та селянське господарство товарно-грошових
відносин; поглиблення соціального розшарування і ширше використання вільнонай-
маної праці. "...Процес, який створює капіталістичні відносини, - зазначав
К.Маркс - не може бути нічим іншим, як процесом... який перетворює, з одного бо-
ку, суспільні засоби виробництва в капіталізм, з другого боку, - безпосередніх
виробників у найманих робітників" ^{Л.О.}

Внаслідок жорстокої експлуатації все більше селян, козаків і міщан розоря-
лися і мусили йти в найми до козацької старшини та монастирів. Працювали вони
також у господарствах багатих козаків і міщан. На 1764 р. у Галицькому, Лубен-
ському, Переяславському і Стародубському полках бездворові господарі становили
35 % загальної кількості жителів. На Чернігівщині в 1782 р. нараховувалося
13 тис. наймитів, позбавлених засобів до існування. У цілому, в північних пол-
ках Лівобережжя з розвинутішими феодальними відносинами наймала робоча сила ви-
користовувалася слабше, ніж у південних. Більшість сільськогосподарських найми-
тів працювала в господарствах місцевих багатіїв, меншість відправлялася у відда-
леніші місцевості, де їх праця оплачувалася краще.

Частіша розорених дрібних виробників йшла на заробітки на Дон і запорізькі
землі. В окремих селах Протовчакської паланки наймитів використовували 12-15 %
усіх господарств. У 70-х роках у зимівниках військового писаря І.Глоби працював
14 наймитів, кошового отамана П.Калнишевського ~ 44!"

Використання селянської маси на сільськогосподарських роботах часто харак-
теризувалося переплетінням феодально-кріпосницьких і буржуазних форм експлуата-
ції. Зокрема, у зв'язку з пристосуванням поміщицьких господарств до потреб риш
власники великих маєтків почали експлуатувати як наймитів своїх підданих. Такі
випадки значно почастишали в другій половині ХІІІ ст., коли феодалізм на україн-
ських землях вступив у стадію свого розкладу. Поступово формувалася постійний
контингент сільськогосподарських робітників, які спочатку виконували панщину, а
потім працювали по найму на полях в'язного-ж феодала. Такі форми експлуатації се-
лян-кріпаків вживали наприкінці 70-х років власники Ворожковецького, Кузьмен-
ського, Новиковського та Свинівського фільварків на Правобережній Україні ²⁰
Подібне відбувалося і на Лівобережній Україні.

За умов панування феодального способу виробництва нові елементи з'являлися
і в ремеслі, першій формі промисловості, як зазначав В.І.Ленін, відриваній "від
патріархального землеробства" ^{р.д.}. Воно продовжувало розвиватися в рамках цехової
організації, появу якої, писав К.Маркс, викликала "конкуренція збіглих кріпаків,
що постійно прибували в місто; невпинна війна села проти міста...; узи спільної
власності на певну спеціальність; необхідність у спільних будинках для продажу
своїх товарів - ремісники тоді буж одночасно і торговцями - і зв'язане з цим
недопущення в ці будинки стороших; протилежність інтересів окремих ремесел
між собою; необхідність охороняти з таким трудом засвоєне ремесло; феодальна
організація всієї країни. Але вже в другій половині ХУІІІ ст. на Лівобережжі

П з"явилися ознаки руйнування феодальної за своїм характером цехової замкнутості ремесла.

Поглиблювалися процеси експропріації цехових ремісників і соціального-розшарування. В 1666 р. у Переяславі до розряду міщан першої статті віднесено двох, другої - вісьмох, третьої - сімох, Борисполі відповідно до другої статті - трьох, третьої - одного, Сосниці та Козельця - до другої - двох, третьої - шостої - 24 ремісників. Соціальне розшарування ремісників проявлялося і в переході їх до розряду підсусідків і бобилів. Вони існували в усіх лівобережних містах, зокрема в Сосниці - 12 чоловік²³.

Кількість ремісників незмінно збільшувалася. Якщо в 60-х роках ЩП ст. у Києві налічувалося до 400, то в 1762 р. - вже 2875 цехових майстрів. Зрозуміло, що така кількість ремісників працювала не тільки на замовлення, а і обслуговувала значний ринок. Цехове ремесло переростало в дрібне товарне виробництво.

Феодальну організацію цехового ремесла руйнувало також використання цеховими майстрами найманої робочої сили. Такі випадки в другій половині ЗУВ ст.. були ще поодинокі, епізодичні, але вони мали місце в Чернігівському, Стародубському та інших полках²⁴. Факти експропріації ремісників, окремі випадки використання найманої робочої сили вказують на проникнення в цехове ремесло елементів капіталістичного характеру, які, проте, в другій половині ХУІ ст. не стали стійкою системою буржуазних відносин. Але їх негативний вплив на цехове ремесло безперечний. Поступово втрачаючи свої позиції в ремеслі, цехи зникли лише в ХІХ ст., коли капіталістичні форми промисловості стали панівними.

Еволюція феодальних за своїм характером промислових підприємств відбувалася через перехідні форми господарств "...Капіталістичне господарство, - зазначав В.І.Ленін, - не могло відразу виникнути, панщинне господарство не могло відразу зникнути. Єдино можливою системою господарства була, таким чином, перехідна система", з властивими їй "безкінечними різноманітностями форм". У промисловості процес еволюції феодалізму в капіталізм характеризувався також тривалістю і суперечливістю. Зокрема, в текстильній "індустрії до появи великої машинної індустрії" перехідна система "трималась віками, ґрунтуючись на ручній примітивній техніці..."²⁰.

Переддень капіталістичної індустрії становила мануфактура, яка в своєму розвитку пройшла дві стадії - початкову (децентралізовану) і централізовану. Початкова стадія мануфактури виступала як перехідна форма від дрібного товарного виробництва до централізованої мануфактури. "...Мануфактура, наприклад, - зазначав К.Маркс, - відрізняється у своєму зародковому вигляді гід цехового ремісничого виробництва навряд чи чимсь іншим, крім більшої кількості робітників, одночасно застосовуваних одним і тим самим капіталом. Майстерня цехового майстра тільки розширена

Які ж кількісні показники відрізняють мануфактуру від попередніх форм виробництва? На основі аналізу теоретичної спадщини В.І.Леніна академік С.Г.Струмілін прийшов до висновку, що при експлуатації 15 робітників дрібний буржуа перетворюється в справжнього капіталіста, а його підприємство - в мануфактуру²³.

Ткацтво Лівобережної України періоду пізнього феодалізму перебувало в основному на стадії селянських промислів. Але в його надрах народжувалися і розвивалися вищі форми виробництва. В 90-х роках ХУІ - на початку ХІІІ ст. залежні селяни з містечка Конотопа, сіл Хрипівки і Шаловалівки Ніжинського полку в домашніх умовах пряли для свого феодала по 10-20 мотків ниток як з власного, так і з поміщицького прядива. Таку саму форму виробництва полотна застосовували у своїх маєтках й інші феодали, і насамперед козацька старшина. В Галицькому полку управитель маєтків полковника М.Милорадовича роздавав селянам Комишної та Рашівки "прядива всего горсть...", а там хоть купи, а щоб п'ятидесятый моток

бна"^. Одержані нитки довірені особи поміщиків передавали ткачам, які ткали по- лотно. Готова продукція поступала в руки поміщика (власника капіталу), який орга- нізовував і оплачував виробництво. У цьому випадку ми маємо перед собою децентра- лізовану мануфактуру. Децентралізовані мануфактури підготували ґрунт для виник- нення в першій половині ШВ ст. мануфактур централізованих - Почепської і Топаль- ської.

Наприкінці ХШ ст. на Лівобережній та Слобідській Україні налічувалося 240 підприємств мануфактурного типу. В ході промислового розвитку змінювалися орга- нізаційні форш і види мануфактур. Поступово казенні підприємства цього типу втрачали свої позиції у виробництві промислових товарів і предметів широкого вжитку, поступаючись місцем іншим мануфактурам. Підвищилось значення посесійних та вотчинних мануфактур, чому сприяла наявність в заможній верхівки запасів си- ровини і робочої сили. Більш важливе місце посіла капіталістична мануфактура.

У промисловості Слобожанщини, Лівобережжя, Правобережжя, Східної Галичини і Закарпаття елементи капіталістичного укладу в другій половині ХШ ст. проявляли- к ся неоднаково. Швидшими темпами розвивалася промисловість Лівобережної та Слобід- ської України, які у складі Росії одержали сприятливі умови для соціально-екояо- мічного розвитку, що відповідним чином позначалося і на процесах формування тут антагоністичних класів буржуазного суспільства - пролетаріату і буржуазії. Знач- но слабшими були елементи капіталістичного виробництва в промисловості тих ук- раїнських земель, які захопили іноземні загарбники. Панування інонаціональних феодалів на Правобережжі, Східній Галичині та Закарпатті становило серйозну пер- решкоду на шляху генезису капіталізму, визрівання та розвитку паростків укра- їнської буржуазної нації.

Таким чином, протягом другої половини ШІ-ШІ ст. на Україні невпинно росла феодальна земельна власність, економічна основа зміцнення феодальних відносин у сільському господарстві, ремеслах і промислах. Разом з тим елементи капіталістич- ного характеру, з'явившись у другій половині ХУІ ст., поступово переборювали опір панівних феодальних відносин і пробивали собі дорЗіу в господарстві Украї- ни. Під їх впливом феодалізм на Україні в другій половині ХУІІ ст. вступив у ста- дію свого розкладу.

¹ Ленін В.І. Що таке "друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демокра- тів? - Повне збір. творів, т. I, с. 143-144.

² Маркс К. Капітал. Т. 1. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с.319.

³ История Украинской ССР : В 10-ти т. - Киев, 1983, т. 3, с. 123-125, 251-253, 405-207.

⁴ Там же, с. 251-253, 406-407.

⁵ Див.: Ленін В.І. Випадкові замітки. - Повне збір. творів, т. 4, с. 399.

⁶ Див.: Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905-1907 років."- Там же, т. 16, с. 211.

⁷ Див.: Маркс К. Капітал. Т. 3. - Мрркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч.2, с. 330.

⁸ Ленін В.І. Робітнича партія і селянство. - Повне збір. творів, т.4, с.409.

⁹ Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. - Там же, т. 3, с. 176.

¹⁰ Маркс К. Капітал. Т. I. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с.716.

¹¹ Там же.

Підраховано за кн.: Актовые книги Полтавского городского уряда ХУІІ-го ве- ка. Чернигов, 1912, вып. 1, с. 1-112; Актовая книга Ставодубского ГОРОДОВОГО уря- да 1693 года. - Чернигов, 1914, с. 3-121.

Енгельс Ф. Про соціальне питання в Росії. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 521.

Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. - Повне збір. творів, т.3, с. 21-22.

¹⁵ Там же, с. 296.

¹⁶ Там же, с. 177.

- ^{T7} Ошс Новгород-Сіверського намісництва, с. 107-305.
- ^{TR}₀ Маше К. Капітал. Т. 1. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 675.
- ^{JQ} Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. - К., 1958, с. 61,78.
- ²⁰ Маркіна В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины
III в. - Киев, 1961, с. 131.
- ^{PL} Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. - Повне збір. творів, т.3,
с. 313.
- ^{O?} Маркс К. Німецька ідеологія. Т. 1. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т.3,
с. 47.
- ²³ Переписні книги 1666 року. - К., 1933, с. 205-206, 406-407, 369-374.
- ²⁴ Державна ордена Леніна бібліотека СРСР ім. В.І.Леніна, відділ рукописів, ф. 205, спр. 952, арк. 12, с. 246-247, 271 та ін.
- Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. - Повне збір. творів, т. 3,
с. 178.
- ²⁶ Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. - Там же, с. 189, 190.
- Маркс К. Капітал. Т. I. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 309.
- ²⁸ Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. - М., 1960, с. 227.
- ²⁹ Лазаревский Ал. Малороссийские посполитые крестьяне. - Киев, 1908, с.29-30, 33, 39, 43.

В.В.Панашенко

ОСНОВОПОЛОЖЕНИЯ МАРКСИЗМУ-ЛЕНИНИЗМУ ПРО ДОКАПИТАЛИСТИЧНИ ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ СПІЛЬНОСТЕЙ ЛЮДЕЙ

Розвиток суспільства від найдавніших часів до наших днів постійно привертає увагу вчених-суспільствознавців. Методологічні основи історії суспільства як послідовного, закономірного процесу становлення й розвитку людства, що відбувається завдяки виробництву матеріальної основи життя, всього того, що у сукупності становить життєдіяльність людини, теоретично обгрунтовані в працях К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна. "Глянувши матеріалістично на світ і людство, - писав В.І.Ленін, - вони (К.Маркс і Ф.Енгельс) побачили, що як в основі всіх явищ природи лежать причини матеріальні, так і розвиток людського суспільства зумовлюється розвитком матеріальних, продуктивних сил"¹.

Ідея К.Маркса та Ф.Енгельса про матеріальну зумовленість всіх соціальних процесів, їх необхідності й закономірності, стала визначальною у науковій соціології. В.І.Ленін зазначав, що "аналіз матеріальних суспільних відносин відразу дав можливість підмітити повторюваність і правильність та узагальнити порядки різних країн в одно основне поняття с^пільної ^ормації^н. Людство в своєму розвитку пройшло ряд суспільно-економічних формацій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну і нині вступає в найвищу суспільну формацію - комуністичну.

Проблема становлення та історичного розвитку людини і суспільства до нашого часу є об'єктом ідеологічної боротьби. Буржуазні вчені спотворюють головні положення матеріалістичної теорії становлення людини, протиставляють їй невідомі за життя К.Маркса і Ф.Енгельса дані і сконструйовані на них буржуазні філософські погляди. "Критики" марксистської методології поширюють безпідставні погляди буржуазних ідеологів, штучно підтасовуючи під марксизм застарілі погляди Моргана, Бахофена та ін.

Марксистсько-ленінська суспільна наука довела неспроможність ідеалізму та буржуазних поглядів у трактуванні історичного процесу і дала глибоке теоретичне обгрунтування сутності, рушійних сил і закономірностей розвитку суспільства. Нові дані археології, антропології, геології, біології та інших наук підтверджують правильність всіх основних теоретичних і методологічних положень марксизму-ленінізму про виникнення, становлення і розвиток людини і суспільства.

В історії людства найпершою суспільно-економічною формацією є первіснообщин-

НЕЙ лад. У працях основоположників марксизму-ленінізму чітко визначена найдавніша епоха первісної людини як епоха первісного людського стада. Саме тоді відсувався процес не лише початкового розвитку знарядь праці, технічного їх використання, господарства, суспільних відносин, а й власне формування фізичного типу людини. На відміну від тваринного стада, що розвивалося на основі біологічних закономірностей, людина первісного стада проявляла свідомість та абстрактне мислення, а трудова діяльність її зумовлювалась соціальними законами.

В процесі активізації діяльності людини, підкорення нею природи, змінювались відносини між людьми (один до одного) залежно від їх відношення до матеріалу, знаряддя і продуктів праці. "Виробництво життя, - писали К.Маркс і Ф.Енгельс, - як власного, за допомогою праці, так і чужого, через народження - проявляється відразу як двоєке відношення: з одного боку, як природне, а з другого - як суспільне відношення, суспільне в тому розумінні, що мається на увазі співробітництво багатьох індивідів, однаково при яких умовах, яким способом і для якої мети"⁰. Отже, первісне суспільство виникло водночас з появою людини, а первісне людське стадо розвивалося на основі соціальних закономірностей⁴.

Більшість радянських вчених вважає, що термін "первісне людське стадо" - умовний, що "первісне людське стадо" - це не стадо тварин чи напівтварин, а людське суспільство. З появою людини виникло й суспільство, а початок трудової діяльності співпадає з соціальною організацією людства. Ф.Енгельс підкреслював, що разом з людиною виник і новий елемент - суспільство, а людина виникла лише з появою знарядь праці. Праця характеризується К.Марксом і Ф.Енгельсом як винятковий здобуток людства. "Праця, - писав К.Маркс, - є насамперед процес, що відбувається між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи вона сама протистоять як сила природи"¹.

На різних етапах історичного розвитку людства закономірно виникали етно-соціальні форми спільностей людей, покликани забезпечити їх діяльність у боротьбі за підкорення сил природи власним потребам. До таких відносились: сім'я, рід, фратрія, община, плем'я, союз племен, народність.

Необхідність співробітництва між людьми привела до утворення сім'ї, як первинного осередку суспільства, нерозривно пов'язаного з розвитком матеріального виробництва, зміною виробничих відносин, суспільно-економічних формацій. К.Маркс і Ф.Енгельс зазначали, що "існування сім'ї неминуче зумовлене її зв'язком із способом виробництва".

Як особлива соціальна одиниця, сім'я виникла ще в первіснообщинному суспільстві у формі полігамії - групового шлюбу (коли всі чоловіки однієї шлюбної групи вступали в стосунки з усіма жінками іншої). Груповий шлюб властивий періоду перетворення-первісного людського стада в родову общину.

Родовій общині при розвинутому материнському роді (матріархаті) притаманний звичай екзогамії - парний шлюб (неусталені, перемінні стосунки між чоловіком і жінкою, які належали до різних родів). Діти залишалися в родовій общині матері, входили у велику сім'ю, що складалася із чотирьох-п'яти поколінь.

Під час переходу до патріархату (останнього періоду в історії первіснообщинного ладу) виникла велика патріархальна сім'я, яка об'єднувала кілька поколінь родичів по батьківській лінії. З розкладом первіснообщинного ладу і розвитком приватної власності з великої патріархальної сім'ї поступово виділилася мала сім'я (індивідуальна), яка складалася лише з батьків та членів їх сімей. Основою такої сім'ї була моногамія - одношлюбність, тобто міцний союз між чоловіком і жінкою. Ф.Енгельс наголошував, що моногамія "була першою формою сім'ї, в основі якої лежали не природні, а економічні умови - саме перемога приватної власності над первісною, стихійно виниклою спільною власністю".

З розвитком продуктивних сил, пов'язаним із поширенням кочового скотарства,

плужного землеробства і металургії, як зазначав Ф.Енгельс, "у сім'ї сталася революція"⁸. Чоловік зайняв провідну роль у розвитку продуктивних сил, відтиснув жінку і висунувся на перше місце. Поділ праці, що відбувся в сім'ї, зумовив розподіл власності між чоловіком і жінкою. "Моногамія виникла внаслідок зосередження великих багатств в одних руках, - до того ж в руках чоловіка, - і з потреби передати ці багатства у спадщину дітям саме цього чоловіка, а не кого-небудь іншого. В цей час виробничі відносини вже виходять за рамки відносин між кривними родичами, а "окрема сім'я стала силою, яка загрозило протистояла родові ...Окрема сім'я стає господарською одиницею суспільства"⁹. Основною економічною ланкою стає мала сім'я, що поступово вело до формування класових відносин. Ф.Енгельс наголошував, що "перша протилежність класів, що з'являється в історії, збігається з розвитком антагонізму між чоловіком і жінкою при одношлюбстві, і перше класове гноблення збігається з поневоленням жіночої статі чоловічою"¹⁰.

Велика патріархальна сім'я існувала у давніх слов'ян, перейшла у давньоруську народність, зберігалася серед населення на українських землях. В XV-XVI ст. велика патріархальна сім'я відома на Україні під назвою "служба", дворище. Главою сім'ї був батько. Водночас існували й малі сім'ї. Крім того, значного поширення набули патронімії - одна з форм суспільної організації, що являла собою об'єднання великих і малих сімей на господарській та культовій основі. Пережитки патріархальної сім'ї зберігались на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Розвиток первісного людського суспільства пов'язаний з існуванням таких історичних категорій, як рід і община. Відносно того, яка з цих категорій була основною, в науці не існує єдиної думки. Серед багатьох точок зору найбільш ґрунтовними вважаються дві. Згідно з однією з них, рід, як основна структурна одиниця первіснообщинного суспільства, не міг існувати ізольовано від інших форм спільностей людей, що з появою роду водночас виникли сімейні відносини, що материнський рід повністю або частково співпадав з общиною. За іншою точкою зору основною одиницею спільності людей первіснообщинного ладу на всіх етапах його розвитку була община, яка складалася з парних сімей. Рід же при цьому виконував лише функції по регулюванню сімейних стосунків і не впливав на економічні відносини.

Щодо часу виникнення роду й общини існують також різні думки. Одні вважають, що община виникла між раннім і пізнім палеолітом, інші відносять появу общини до більш раннього часу, іноді заперечують існування первісного стада людини. При наявності різних точок зору на це питання більшість учених дійшли висновку, що в епоху розквіту первіснообщинного ладу рід і община в основному співпадали.

Як основний осередок первіснообщинного ладу, як колектив кривних родичів за походженням по одній лінії (материнській чи батьківській) із сім'ї первісного людського стада виник рід. Виробничі відносини материнського роду співпадали з відносинами між кривними родичами. Рід у той період становив основну економічну і соціальну ланку первісного суспільства, в якому виробничі відносини базувалися на колективній праці і споживанні, колективній власності на основні засоби виробництва, незалежно від статі. "Велич родового ладу, - писав Ф.Енгельс, - але разом з тим і його обмеженість проявляються в тому, що тут немає місця для панування і поневолення. Всередині родового ладу не існує ще ніякої різниці між правами і обов'язками... Так само неможливе розшарування племені і роду на різні класи"¹².

Рід не міг існувати ізольовано. Із зростанням кількості людей він поділявся на кілька дочірніх родів, у відношенні до яких первісний рід виступав як фратрія. Ф.Енгельс зазначав, що "фратрія... була первісним родом, який розчленувався на кілька дочірніх родів, об'єднував їх і часто вказував ще на походження їх усіх від спільного родоначальника"¹³. При цьому він наголошував, що "всі роди цієї фратрії були в буквальному розумінні братніми родами"¹⁴.

Фратрія становила прогресивну форму родо-племінного суспільства як система зв'язаних між собою спільністю походження, взаємодопомоги і спільних культових церемоній груп. "Оскільки основною суспільною одиницею є рід, - писав Ф.Енгельс, - з нього майже з неминучою необхідністю, - тому що це цілком природно, - розвивається вся система родів, фратрій і племені. Усі три групи становлять різні ступені кровної спорідненості, причому кожна з них замкнута в собі і сама управляє своїми справами, але є також доповненням для іншої" .

Фратрія в III ст. упування поселень гніздами властивий східнослов'янському населенню VI-IX ст.¹⁶

До історичного типу спільності людей відноситься також первісна форма соціально-історичної спільності людей - община. В епоху первіснообщинного ладу це був колектив людей, об'єднаних виробничими, сімейно-побутовими та культовими відносинами. В.І.Денін зазначав, що "первісна людина була цілком пригнічена труцністю існування, трудністю боротьби з природою" . Це викликало потребу колективно боротися за своє існування. За часів матріархату община об'єднувала кровноспоріднених членів роду. Для патріархату характерна сімейна община, яка об'єднувала кілька поколінь нащадків батьківського роду. "Чим більше ми заглиблюємося в історію, - писав К.Маркс, - тим у більшій мірі індивідуум, а значить і виробляючий індивідуум, виступає несамостійним, належним до більшого цілого: спочатку ще цілком природно він зв'язаний з сім'єю і з сім'єю, що розвинулася в рід пізніше - з общиною в різних її формах, що зникла із зіткнення і злиття родів"⁶.

Найпоширенішим типом спільності і соціальної організації докласового суспільства були племена. "Як кілька родів утворюють фратрію, так кілька фратрій, коли брати класичну форму, утворюють плем'я" , - писав Ф.Енгельс. Племінній організації властиві існування кровноспоріднених зв'язків між його членами, поділ на роди і фратрії, наявність племінної території, єдиної мови(діалекту), племінних традицій господарського життя, побуту і звичаїв. У кожному з племен зберігалась спільна власність на землю. Племенам розвинутого родового ладу властива також наявність племінного самоуправління, що складалося із ради, військового і цивільного ВОЖДЕ. "Нлем'я, рід і їх установи, - зазначав Ф.Енгельс, - були священні і недоторкані, були тією даною від природи вищою владою, якій окрема особа безумовно корилася у своїх почуттях, думках і вчинках"¹⁷.

Відносно часу виникнення племен найпоширенішою є думка, що племена з'явилися водночас з родом (інша думка - дещо пізніше після виникнення роду). Безсумнівним є те, що племена існували до появи класового суспільства. "Люди цієї епохи..., - наголошував Ф.Енгельс, - не відрізняються один від одного, вони не відірвалися ще, за висловом Маркса, від пуповини первісної спільності"²¹. Проте на більш пізньому етапі у них існувала родова ієрархія, де один рід панував над другим. В.І.Ленін писав, що "примусова влада є у всякому людському співжитті, і в родовому устрої, і в сім'ї, але держав" тут не було"²¹.

Родоплемінна організація, як форма спільності людей, що передувала класовому суспільству, властива історії- розвитку більшості народів. З цього приводу Ф.Енгельс зазначав, що, "зустрівши у якого-небудь народу рід як основну суспільну одиницю, ми повинні будемо шукати у нього і племінну організацію"²³.

Племена на території України археологи досліджують за ознаками природно-географічного положення, чинниками соціально-історичного порядку, матеріальної та духовної культури. Керівними органами племені стародавніх східних слов'ян були загальні збори, рада старійшин і вождь. Основною відносин між членами роду служили моральні норми, обов'язкові для всіх²⁴.

Кожне плем'я також не становило стабільної форми спільності людей протягом тривалого часу. З часом плем'я поділяється на кілька племен, які, однак, не втрачають своєї спорідненості. А це, в свою чергу, вело до союзу споріднених племен. "Союз споріднених племен, - писав Ф.Енгельс, - стає всюди необхідністю,

П

а незабаром робиться необхідним навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу"".

Як відомо, у П-Уїї ст. відбувався процес об'єднання союзів племен східних слов'ян. Існує точка зору, що на той час на Середньому Подніпров'ї із союзів племен полян, сіверян та уличів сформувався могутній племінний союз русів, що згодом став організаційним ядром Давньоруської держави. На південно-західних землях утворився дулебсько-волинський союз племен, а на півночі до складу великого об'єднання кривичів входили три союзи племен - псковських, смоленських і полоцьких кривичів²⁶.

Зростаюча густина населення племен веда до того, що "вони скорочували один одному територію, необхідну для виробництва"⁰⁷, змушувала їх шукати незайняті землі, тобто змушувала їх до переселення. Досліджуючи історію общини-марки стародавніх германців, Ф.Енгельс писав: "Кожне плем'я осідало на новому місці не з примхи і не в силу випадкових обставин, а відповідно до родинної близькості одноплемінників... Близчим за спорідненістю великим групам діставалась певна область, в межах якої знов-таки окремі роди, що склались з певної кількості сімей, селились разом..."²⁸ В багатьох випадках на місцевість, зайняту плем'ям, поширювалась його назва.

Переселення племен, у свою чергу, розривало союз кровного споріднення. Під час тривалих переходів переміщувалися між собою племена і роди, а в разі невдачі деякі з них повністю зникали. На нових зайнятих територіях племена і роди поступали новим суспільним елементам, що виникли без їх участі, які не лише не відповідали родовому ладові, а й протистояли йому. "Не вистачало установи, - писав Ф.Енгельс, - яка увічнила б не тільки поділ суспільства на класи, що тоді розпочиналися, але й право імушого класу на експлуатацію неімушого і пантаавня першого над останнім. І така установа з'явилась. Була винайдена держава"⁰.

Поділ суспільства на антагоністичні класи спричинив утворення експлуаторської держави як апарату політичної влади економічно пануючого класу для управління та експлуатації інших членів суспільства. "Коли в суспільстві не було класів, - писав В.І.Ленін, - коли люди до рабської епохи існування працювали у первісних умовах більшої рівності, в умовах ще найнижчої продуктивності праці, коли первісна людина насилу добувала собі засоби, необхідні для найгрубішого первісного існування, тоді не виникало й не могло виникнути особливої групи людей, спеціально виділених для управління і пануючих над усією рештою суспільства". В результаті розкладу родового суспільства, розчленування його на антагоністичні класи виникла рабовласницька держава. "Старе суспільство, - писав Ф.Енгельс, - яке ґрунтується на родових об'єднаннях, руйнується в результаті зіткнення новоутворених суспільних класів; його місце заступає нове суспільство, організоване в державу, нижчими ланками якого є вже не родові, а територіальні об'єднання, - суспільство, в якому сімейний устрій цілком підпорядкований відносинам власності і в якому віднині вільно розгортаються класові суперечності і класова боротьба"³¹.

На зміну первіснообщинному ладові прийшов рабовласницький. Форми рабовласницької держави в різних країнах і в різний час були неоднакові. На території сучасної України ранньокласове рабовласницьке суспільство існувало в Північному Причорномор'ї. Там же, в Північному Причорномор'ї, виникли й розвивалися античні рабовласницькі міста-держави (Ольвія, Тіра, Херсонес, Боспор). Східні слов'яни від первіснообщинного ладу перейшли до феодалізму.

З утворенням класового суспільства первісна кровноспоріднена община трансформувалась в сусідську (територіальну) організацію сільського населення. Община стала однією з низових ланок складного соціального організму класового суспільства, перетворилась в організацію з самоуправлінням безпосередніх виробників. В умовах класового суспільства общині належала важлива роль в економіці

П сільського господарства, насамперед в земельних відносинах. З часом община виконувала й більш широкі соціальні функції, нерідко становила низову адміністративно-територіальну ланку. Суспільні відносини в общині закріплювались звичаєвим, а нерідко й державним правом.

Споріднені племена і союзи племен послужили висхідною основою формування народностей. Перші великі поділи праці та приватної власності зумовили утворення народностей, визначальними чинниками яких служили не родові, а територіальні ознаки з наявністю економічних зв'язків, традиційного ^укладу життя, спільної мови (діалекту), особливостей побуту, звичаїв, обрядів³². Народність утворюється з племен, переує нації і виникає в процесі розкладу первіснообщинного ладу й формування класового суспільства. Народність, як етнічна спільність людей, властива рабовласницькій і феодальній соціально-економічним формаціям.

Слід зазначити, що основоположники марксизму-ленінізму терміном "народність" користувалися досить рідко, а для визначення цього виду спільності людей застосовували терміни "національність", "народ", "нація". Так, Ф.Енгельс в праці "До історії стародавніх германців" писав: "В міру зростання чисельності народу і з дальшим його розвитком все більше й більше забували про оснований на кровному спорідненні союз, що був тут, як і всюди, основою для всього устрою народного життя-... Спільне походження дедалі в меншій мірі сприймалося як справжнє кровне споріднення, пам'ять про нього дедалі слабшала, лишалися тільки спільна історія і спільне нарiччя"³³.

Водночас виникали класи і утворювалися держави. "Держава є продукт на певному ступені розвитку, - зазначав Ф.Енгельс, - держава є визнання, що суспільство заплуталося в нерозв'язну суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутись яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими інтересами, не пожерли один одного і суспільства в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, видимо, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, держала його в межах "порядку". І ця сила, яка виникла з суспільства, але ставить себе над ним і все більше й більше відчужує себе від нього, є держава"³⁴. Усунення відмінностей між мовними діалектами, прояв етнічної самосвідомості уповільнювались недостатньою активністю економічних і культурних зв'язків між населенням окремих місцевостей виникаючої народності. Проте, "як тільки відбулось розмежування на мовні групи, - писав Ф.Енгельс, - ...ці групи, природно, стали певною основою утворення держав, національності Почали розвиватися в нації"³⁵. При цьому він мав на увазі період середньовіччя, наголошував, що вже у IX ст. цей стихійний процес набув широкого розмаху.

В IX ст. східнослов'янські племена сформувались в одну з найбільших держав Європи - Київську Русь, а етнічний розвиток східнослов'янських племен завершився утворенням давньоруської народності. Порівняно швидкий процес соціально-економічного розвитку Київської Русі обумовлював її спільними державними і етнічними рубежами. Такий збіг спостерігався не в кожній країні. Як зазначав Ф.Енгельс, "протягом усього середньовіччя межі поширення мови далеко не збігалися з межами держав; але все ж кожна національність, за винятком, може, Італії, була представлена в Європі окремого великою державою, і тенденція до створення національних держав, яка виступає все виразніше і свідоміше, є однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки"³⁶.

Соціально-економічний та культурний розвиток давньоруських земель та політичні умови, в яких вони опинилися у другій половині ЖІ-ХІІІ ст. (період феодальної роздробленості), зумовили відособлення окремих князівств, розмежування давньоруської народності- на окремі частини. "Поступово із єдиної давньоруської народності утворилися три братні народності - російська, українська і білоруська з властивими їм особливостями мови, культури і побуту, - зафіксовано в "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією".

В той час контури появи нових етнічних формувань визначалися головним чином співвідношенням територіального, державного, мовного і релігійного чинників. Територіально формування української народності охоплювало землі Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського й Галицького князівств. Основним ядром в їх політичному, економічному, культурному та релігійному житті залишалася Київська земля та м.Київ³⁸. Процес формування російської народності збігався з процесом утворення Російської централізованої держави, в якій панувала одна православна церква. Українська й білоруська народності в процесі їх формування не мали своєї державності, а землі, на яких форіувалися ці народності, перебували під владою Великого князівства Литовського та інших країн, в яких існували православна й католицька віри.

На процесі формування української народності рельєфно позначився розвиток української мови, що об'єднував південні і частково західні діалекти давньоруської мови. Писемним пам'яткам другої половини ХУ ст. вже притаманні виразні риси української мови. Тривалий час частина дворянських та буржуазних дореволюційних філологів та істориків не визнавала існування української мови і ототожнювала її з російською. В зв'язку з цим Ф.Енгельс писав, що "південні землі були населені так званими малоросами, мова яких тепер більшістю авторитетів вважається цілком відмінною від великоруської мови (яку ми звичайно називаємо російською) . Назва - Україна - вперше з'являється у ХІІ ст. (в Іпатьївському літопису під 1185 р.), аз ХУІ ст. цей термін широко представлений в усній народній творчості та офіційних актових матеріалах.

Українська народність відстоювала свою етнічну й культурно-історичну самобутність у процесі тривалої боротьби проти турецьких і татарських завойовників, литовських, польських і угорських феодалів-поневолювачів, католицької експансії. В класовому відношенні згуртуванню і зміцненню етнічної єдності української народності сприяли народні маси, а не феодална верхівка. В своїй праці "Яке діло робітничому класові до Польщі?" Ф.Енгельс писав: "Значна частина цих православних (населення українських земель, захоплених Польщею. - ВЛІ.) у ХІІ ст. була змушена визнати верховенство папи, і вони почали називатись уніатами, але багато хто з них зберіг в усіх відношеннях вірність своїй старій православній релігії. Це була переважно кріпаки, тоді як їх шляхетні пани майже всі були католиками; а за національністю ці кріпаки були малоросами"¹⁰. Подальший економічний розвиток української народності, зростання економічних зв'язків між українськими землями, формування мови і спільної території сприяли зародженню її національної культури - літератури, мистецтва, побуту.

¹ Ленін В.І. Фрідріх Енгельс. - Повне збір. творів, т. 2, с. 7-8.

² Ленін В.І. Що таке "друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів. - Там же, т. 1, с. 123-129.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. - Твори, т. 3, с. 27.

⁴ Крайнев Д.А. Некоторые вопросы становления человека и человеческого общества. - В кн.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с.76-79.

⁵ Маркс К. Капітал. Т. I. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 175.

⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. 1. - Там же, т. 3, с.160.

⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. - Там же, т. 21, с. 64.

⁸ Там же, с. 156.

⁹ Там же, с. 73-74.

¹⁰ Там же, с. 157, 158.

¹¹ Там же, с. 65.

¹² Там же, с. 152.

¹³ Там же, с. 99.

¹⁴ Там же.

- ¹⁵ Там же, с. 92-93.
- ¹⁶ Ширинский С.С. Объективные закономерности и субъективный фактор в становлении Древнерусского государства. - В кн.: Ленинские идеи в изучении истории*... С. 192-193.
- ¹⁷ Ленін В.І. Аграрне питання і "критики Маркса" - Повне збір. творів, т. 5. (Д). 99.
- ¹⁸ Маркс К. Вступ : (3 экон. рукописів 1857-1858 рр.). - Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 12, с. 668.
- Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. - Там же, т. 21, с. 88.
- ²⁰ Там же, с. 94.
- ²¹ Там же, с. 94.
- ²² Ленін В.І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі П. Струве - Повне збір. творів, т. 1, с. 408.
- ²³ Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 21, с. 93.
- ²⁴ Головаха І., Стогній І. Про матеріалістичне розуміння історії. - К., 1975, с. 145.
- ²⁵ Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 21, с. 158.
- ²⁶ История Украинской ССР. - Киев, 1981, т. 1, с. 298.
- ²⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Вимушена еміграція. - Твори, т. 8, с. 542.
- ²⁸ Энгельс Ф. Маша. - Там же, т. 19, с. 319-320.
- ²⁹ Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. Там же, т. 21, с. 104.
- ³⁰ Ленін В.І. Про державу.. - Повне збір., творів, т. 39, с. 58.
- Энгельс Ф. Франкський період. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 21, с. 26.
- ³² Головаха І., Стогній І. Вказ. праця, с. 138.
- ³³ Энгельс Ф. Франкський період. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 19, с. 474-475.
- ³⁴ Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності... - Там же, т. 21, с. 164.
- Энгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав.-Там же, т. 21, с. 392.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.). Одобрені ПК КПРС. - К., 1954, с. 5.
- ³⁸ Історія Української РСР. - К., 1979, т. 1, с. 188, 189.
- ³⁹ Энгельс Ф. Яке діло шбітничому класові до Польщі? - Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 16, с. 159.
- ⁴⁰ Там же, с. 161.

В.О.Щербак

"ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ДРУЖБИ УКРАЇНСЬКОГО І РОСІЙСЬКОГО НАРОДІВ

В єдиній багатонаціональній соціалістичній державі український народ досяг визначних успіхів у будівництві комуністичного суспільства. Основною умовою його економічного, політичного та культурного розвитку стала непорушна дружба народів нашої Батьківщини. "Шістдесятиріччя СРСР, - зазначалося в постанові ЦК КПРС, - знаменна подія в житті радянського народу, свідчення торжества ленінської національної політики КПРС, історичних досягнень соціалізму. В цю славу річницю Радянський Союз постає перед усім світом як дружна сім'я рівноправних республік, які спільно будують комунізм"¹.

Дружба народів СРСР має глибокі історичні корені й спирається на славі традиції боротьби проти соціального гніту та іноземних загарбників. Різномічні контакти між народами Росії, України, Білорусії, Прибалтики, Закавказзя досягли певного розвитку вже в дожовтневий період, хоча й проявлялися лише в окремих сферах життя. З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції розпочався

новий етап, етап справжнього розквіту дружби і братерського співробітництва, які невпинно зміцнюються.

Багатовікові дружні зв'язки і взаємодопомога особливо яскраво проявляються в житті українського і російського народів, за визначенням В.І.Ієніна, "таких близьких і мовою, і місцем прозивання, і характером, і історією"². Розвиткові зв'язків між народами сприяли спільність походження, мовна та культурна близькість, безпосереднє територіальне сусідство.

Вийшовши з єдиної давньоруської народності, російський та український народи тривалий час входили до складу могутньої держави середньовічної Європи - Київської Русі, неодноразово спільно виступали проти численних іноземних загарбників.

В результаті послаблення Русі, що стало наслідком навали кочівників, українські землі були включені до складу різних держав, а населенню довелося терпіти багатовіковий іноземний гніт. Наприкінці XV - на початку XVI ст. виникла єдина централізована Російська держава, якій судилося відіграти значну роль у долях народів нашої країни. "Український народ, - зазначалося в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, - перебуваючи під загрозою знищення, постійно вів боротьбу проти гніту чужоземних поневолювачів, за свою свободу і незалежність і разом з тим за возз'єднання з Росією"³. Народні маси Російської держави постійно виступали на захист інтересів українського народу. Ще задовго до возз'єднання вони надавали йому допомогу в боротьбі з іноземними поневолювачами. Легендарними стали спільні походи запорізьких та донських козаків проти османських агресорів в Ці - першій половині Ці ст. Під час бурхливих селянсько-козацьких повстань з Дону на Україну часто надходила допомога. Рятуючися від переслідувань шляхти, тисячі українських селян, міщан та козаків знайшли притулок на території Російської держави.

Історичні зв'язки між братніми народами значно зросли і зміцнили в період визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Вирішальною силою, що виступила проти гніту польських і українських феодалів, розгромила магнатсько-шляхетське військо, зламала закулісні інтриги частини козацької старшини і забезпечила перетворення в життя вікової мрії про возз'єднання, були українські селяни, широкі маси козацьких низів і міського населення⁴. Др героїчну боротьбу очолив визначний політичний діяч свого часу Богдан Хмельницький, який всупереч своїй соціально-класовій належності піднявся до розуміння прогресивних завдань часу, корінних інтересів народу⁵. Широкому розмаху народного руху під час визвольної війни та його визначним успіхам сприяла постійна допомога з боку Російської держави.

Могутнім волевиявленням українського народу в січні 1654 р. в Переяславі було проголошено возз'єднання України з Росією, що знаменувало поворотний етап в його історичній долі. "Возз'єднання України з Росією в 1654 р., - говориться в Тезах, - було закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів - російського і українського. Воно було зумовлене багатовіковим розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією і відповідало корінним інтересам і сподіванням обох народів"⁶. Ця знаменна подія сприяла дальшому розвитку вказаних зв'язків братніх народів. Російський революціонер-демократ В.Г.Белінський писав, що, об'єднавшись з Росією, Україна "відкрила до себе двері цивілізації, освіти, мистецтву, науці... Разом з Росією їй належить тепер велике майбутнє" ⁷.

Наприкінці ДТІ ст. до складу Російської держави ввійшли землі Правобережної України і, як зазначав Ф.Енгельс, "майже вся Білорусія і Малоросія були тепер возз'єднані з Великоросією"⁸.

Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали переваги великих держав, у тому числі і багатонаціональних, які володіють великими потенціальними можливостями у вирішенні багатьох проблем. Відомо, що правлячі кола Росії використовували ці можливості однобічно, в своїх інтересах, а не в інтересах народу. Проте навіть при капіталізмі міжнаціональні зв'язки мали певні пози-

тивні наслідки. "Поки різні, нації живуть в одній державі, - писав В.І.Ленін, - їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правого і побутового характеру". Возз'єднання переважної більшості українських земель з Росією сприяло подальшому зростанню виробничих сил єдиної держави в період, який характеризувався територіальною консолідацією, посиленням обміну між регіонами, концентрацією невеликих місцевих ринків в єдиний всеросійський ринок.

Об'єднання економічних ресурсів примножило сили російського і українського народів в їх спільній боротьбі проти іноземних загарбників. Великі перемоги були досягнуті над султанською Туреччиною, в яких визначну роль відіграв великий російський полководець О.В.Суворов. Завдяки їм стало можливим визволення південних українських земель, що позитивно вплинуло на розвиток виробничих сил всієї країни. На Чорноморському узбережжі виростили значні торгові й культурні центри, такі, як Одеса, Херсон, Миколаїв та ін.

Російський і український народи успішно боролись проти агресії шляхетської Польщі в другій, половині 18 та у ЦП ст. Це стало прикладом для пригноблених західноукраїнських і правобережних земель, що вели героїчну визвольну боротьбу під керівництвом Семена Палія, Олекси Довбуша, Максима Залізняка.

Невмирущою славою покрили себе народні ополчення з України, які брали участь у розгромі шведських феодалів під час Північної війни в першій чверті 18 ст.

Яскравим прикладом єднання сил українського і російського народів у боротьбі проти іноземних загарбників була Вітчизняна війна 1812 р., коли мужньо боролися разом славні сини Росії і України. Їхніми героїчними зусиллями вдалося повністю розгромити півмільйонні полчища Наполеона, і тому глибоко символічно, що "наше сьогодні, - відзначав В.В.Щербицький на урочистому мітингу, присвяченому відкриттю монумента в честь возз'єднання України з Росією, - ^{ял}спирається на те, що створено, завойовано і захищено попередніми поколіннями" .

Єдність і дружба українського та російського народів ґартувалися також в їх спільній боротьбі проти соціального гніту російських і українських кріпосників. Широкий відгук серед пригноблених мас українського народу знайшли антифеодальні повстання в Росії 18 ст. - 18 ст. Івана Болотникова, Степана Разіна, Омеляна Пугачова. Під час визвольного повстання на Правобережній Україні 1768 р. - Коліївщини - разом з українськими селянами і козаками боролися вихідці з Росії, Білорусії, Молдавії, Говорячи про події на Правобережжі в другій половині 18 ст., Ф.Енгельс визначав їх чудовий приклад "класової війни, коли російські солдати і малоруські кріпаки разом ішли й палили замки польських аристократів"¹⁰. Незважаючи на наявність стихійності, всі ці повстання розкитували кріпосницький лад і згуртовували пригноблений люд на боротьбу із спільними ворогами .

Важливу роль у зближенні народів і взаємодії завжди відігравали контакти у галузі культури. З часів Давньої Русі беруть свій початок ці традиційні зв'язки українців і росіян. У період феодалізму і за капіталізму існувало безліч перешкод в їх розвитку, проте об'єктивний хід історії знищував ці бар'єри, що стояли на шляху культурного співробітництва. Український народ, розвиваючи свою самобутню культуру, брав все краще з багатой скарбниці світової, і насамперед російської, культури. "Вищі досягнення культури українського народу, - відзначав В.В.Щербицький, - невід'ємні від творчості О.С.Пушкіна, Л.М.Толстого, І.О.Репіна, П.І.Лайковського, М.В.Гоголя, М.І.Глінки, від усього духовного надбання російського народу"¹⁵. Петербург і Москва були центрами культурного розвитку й для України, саме там вперше вийшли українською мовою твори І.П.Котляревського, Т.Г.Шевченка, Марка Вовчка та ін.

Передові російські письменники виявляли великий інтерес до українського народу, визначних подій в його історії, співчутливо ставилися до його боротьби за визволення від соціального і національного гніту. Зокрема, українська тематика займає значне місце в творах декабриста К.Ф.Рилєєва ("Наливайко", "Богдан

Хмельницький"), О.С.Пушкіна ("Полтава"), в новелах і оповіданнях О.П.Лехова, Максима Горького. Талант видатних українських композиторів і художників - Лисенка, Сокальського, Гулака-Артемівського, Леонтовича, Васильківського і Самокиша - розквітнув внаслідок тісних творчих зв'язків з кращими представниками російської музики і образотворчого мистецтва - Чайковським, Римським-Корсаковим, Мусоргським, Бородиним, Рєпіним, Суриковим, Левітаном та ін. Всі ці зв'язки значно збагачували культурні надбання українського і російського народів, сприяли зміцненню дружби між ними. "Земля, яку оспівав Пушкін, - відзначив М.П.Бажан, - на якій жив Чехов, про яку писали Леся Українка і Коцюбинський, - вона буде землею квітучої культури російської і культури української, що має, як і культура всіх братніх народів, запорукою свого дальшого, ще більш пишного розвитку нерушимий благодотворний зв'язок і єдність з великою культурою російського народу".

Ідея дружби і братерства народів осявала всі етапи визвольного руху в Росії, надавала йому особливої глибини і розмаху. "Нерозривно зв'язані, - говорив В.В.Щербицький, - виступи перших провісників свободи на Сенатській площі Петербурга і повстання Чернігівського полку на Україні"⁴. В програмних документах декабристи приділяли увагу національному питанню в Росії. В основу його вирішення були покладені прогресивні принципи, які могли б забезпечити рівність між народами.

Справа декабристів залишилася в пам'яті революціонерів наступних поколінь. Полум'яні заклики до свободи Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, Лесі Українки зливалися воедино з передовими ідеями російських революційних демократів. "Всупереч царській реакційній політиці жорстокого національно-колоніального гноблення, - підкреслювалося у Постанові ЦК КПРС, - найкращі сини російського народу визнавали право України на національну незалежність і разом з передовими діячами українського народу боролися проти ганебної політики нацькування народів Росії один на одного, яку проводили російські та українські поміщики і буржуазія"

Якісно новим інтернаціоналістичним змістом поповнився союз українського і російського народів з виходом на історичну арену робітничого класу. Саме в особі російського пролетаріату трудящі нашої країни знайшли справжнього керівника в боротьбі за своє світле майбутнє. Лише союз і спільні дії пролетарів різних національностей могли стати гарантією їх повного політичного і економічного визволення. "Старому світові, світові національного гноблення, національної грізні або національного відособлення, - писав В.І.Ленін, - робітники протиставляють новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною"

Розвиток робітничого руху на Україні йшов у нерозривному зв'язку із загальноросійським. Починаючи з 70-х років XIX ст. на Україні, як і в Росії, почали створюватися революційні робітничі організації, до завдань яких входило повалення капіталістичних порядків. "В рядах всеросійського пролетаріату, - відзначав В.В.Щербицький, - сформувався і пройшов велику школу революційної боротьби робітничий клас України"⁵.

Утворення в Росії марксистської партії (1903 р.) стало поворотним пунктом у визвольній боротьбі російського і міжнародного пролетаріату. "Створення партії, - говорить в постанові ЦК КПРС про 80-річчя другого з'їзду РСДРП, - невід'язне від величезної теоретичної і практичної діяльності В.І.Леніна - геніального мислителя, послідовного продовжувача великої справи К.Маркса і Ф.Енгельса"⁶.

З самого початку свого існування ленінська партія послідовно і рішуче вела боротьбу з шовіністичною політикою самодержавства, виступала прапороносцем ідеології пролетарського інтернаціоналізму. "Проголошення рівних прав усіх націй, - писав В.І.Ленін, - для буржуазії стало обманом, для нас воно буде правдою, яка полегшить і прискорить повернення на нашу сторону всіх націй"⁷.

З роки буржуазно-демократичної революції 1905 р. трудячі України були разом з героїчним російським пролетаріатом, який підняв прапор боротьби за знищення самодержавства. Боротьба робітників і селян на українських землях ішла за прикладом їхніх класових братів Петербурга, Москви, Іваново-Вознесенська та інших міст Росії. Вона вказувала трудящим шляхи до визволення від гніту царизму, поміщиків і капіталістів.

Г'оворючи про велику роль партії в зміцненні дружби між народами різних національностей, В.І.Ленін підкреслював, що єдиним віриш шляхом до визволення є згуртування пролетарів всіх націй навколо російського робітничого класу. "При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови"²⁴. Це положення вождя світового пролетаріату стало прямим заповітом для трудящих України в їх боротьбі за соціальне і національне визволення. Партія більшовиків рішуче виступила проти проявів великодержавного шовінізму і буржуазного націоналізму. Вона прагнула злиття національно-визвольного руху пригноблених народів з боротьбою пролетаріату за знищення самодержавства і буржуазно-поміщицького ладу²⁵.

Робітничий клас і трудове селянство Росії під керівництвом ленінської партії здійснили Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка відкрила нову епоху в житті народів нашої країни і всього людства. Партія більшовиків зуміла об'єднати в єдиний революційний потік боротьбу за соціалізм ведучої сили суспільства - робітничого класу, боротьбу селян за землю, боротьбу пригноблених народів Росії проти національного гніту, за соціальне і національне визволення.

Разом з російськими братами український народ сміливо вступив на шлях революційних перетворень. Поваливши владу поміщиків і капіталістів, він повністю розгромив націоналістичну контрреволюцію. "Перемога Жовтневої революції на Україні, - зазначав В.В.Щербицький, - невід'ємна складова частина революційного процесу в Росії - є закономірним результатом єдності дій пролетарів російських і українських"²⁶. Український народ знайшов в Комуністичній партії виразника своїх інтересів і сподівань, вперше в історії одержав національну державність, став повноправним господарем своєї долі.

За роки громадянської війни зміцнився економічний, політичний і військовий союз радянських республік, з новою силою проявилася класова солідарність трудящих. Так, у наказі червоноармійцям, які виступали на допомогу українському наезоду, московські більшовики писали: "Українці - ваші брати, протягніть же їм братню гарячу руку..."²⁷. В резолюції ЦК РКП(б) у грудні 1919 р. про Радянську владу на Україні, захопленій денікінськими бандаїи, підкреслювалось: "неухильно проводячи принцип самовизначення націй, ЦК вважає за необхідніше раз підтвердити, що РКП стоїть на- точці зору визнання самостійності УСРР"²⁸.

Вже в перші роки мирної праці український народ одним із перших виступив ініціатором створення єдиної союзної держави. Утворення СРСР забезпечувало рівність усіх націй і народностей, послідовну ліквідацію не тільки юридичної, а й фактичної їх нерівності. "їх єдність, - зазначалося в постанові Щ КПРС, - гартувалась і міцніла в ході індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції, в боротьбі за побудову соціалізму"²⁹.

В періоди дальшого розвитку соціалістичного будівництва, жорстокої і кровопролитної боротьби з фашистськими агресорами йшов процес дальшого золиження дружніх відносин між народами Союзу СРС. Якісно новими гранями проявилися вони в повоєнний і наступний час, стали основою виникнення і розквіту нової історичної спільності - радянського народу³⁰.

Таким чином, дружба і співробітництво трудящих України і Росії, як і всіх народів нашої країни, народившись у глибині століть, зміцнювалися і розвивалися в спільній боротьбі за соціальну і національну незалежність. В мирні дві і в години суворих випробувань народ України завжди відчував братню допомогу і

Підтримку російського народу. Ця священна дружба і непорушна єдність стали історичною передумовою створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, запорукою нових успіхів у комуністичному будівництві. "

¹ Про 60-ту річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік : Постанова ЦК КПРС, 19 лют. 1982 р. - К., 1982, с. 3.

² Ленін В.І. Україна. - Повне збір. творів, т. 32, о. 334.

³ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.), с. 6.

⁴ Щербицький В.В. Могутня сила віковичної дружби монолітної єдності народів-братів : Доп. на урочистих зборах у місті Києві присвячен. 25-річчю возз'єднання України з Росією. - В кн.: Навіки разом. К., 1982, с. 60.

⁵ Там же, с. 34.

⁶ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, с. 5.

⁷ Белінський В.Г. Вибрані філософські твори. - К., 1948, т. I, с. 433.

⁸ Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 24.

⁹ Ленін В.І. Про "культурно-національну" автономію. Повне збір. творів, т. 24, с. 167.

¹⁰ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, с. 11.

¹¹ Прапор комунізму, 1982, 7 листоп.

¹² Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, с. 12.

¹³ Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі? - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 161.

¹⁴ Щербицький В.В. Вказ. праця, с. 37.

Документи і матеріали про святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. - К., 1954, с. 76.

Щербицький В.В. Вказ. праця, с. 37.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Про 300-річчя возз'єднання України з Росією. - Правда, 1953, 9 груд.

¹⁷ Ленін В.І. Робітничий клас і національне питання. - Повне збір. творів, т. 23, с. 145.

Щербицький В.В. Вказ. праця, с. 37.

¹⁸ Про 80-ту річницю другого з'їзду РСДРП : Постанова ЦК КПРС, 2 квіт. 1983 р. - К., 1983, с. 3.

¹⁹ Ленін В.І. Відповідь П.Київському (Ю.Пятакову). - Повне збір. творів, т. 30, с. 70.

²⁰ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання. - Там же, т. 4, с. 125.

²¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією, с. 16.

²² Щербицький В.В. Вказ. праця, с. 38.

²³ Там же, с. 13.

²⁴ Ленін В.І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. - Повне збір. творів, т. 39, с. 313.

²⁵ Про 60-ту річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік : Постанова ЦК КПРС, 19 лют. 1982 р., с. 5.

²⁶ Матеріали щ7 з'їзду КПРС. - К., 1971, с. 87.

П.М.Сас

ПРО ХАРАКТЕР ПОНЯТТЯ "ФЕОДАЛЬНЕ МІСТО" ЩОДО МІСТ УКРАЇНИ
кінплд III - 60_X Р^ОКІВ S3 СТ_*

Комплексна наукова розробка і визначення соціально-економічного змісту поняття "феодалне місто" належить до актуальних завдань радянської історіографії¹ В українській радянській медієвістиці ця проблема ще не стала предметом спеціального дослідження, хоча деякі її аспекти тою чи іншою мірою розглядалися в працях ряду істориків.
Загалом, невизначеність поняття "феодалне місто" стосовно українських зе-

мель значно ускладнює, а іноді й унеможлиблює розуміння справжньої ролі міст на різних етапах еволюції та розвитку феодалізму'. Темою даної статті є дослідження основних соціально-економічних ознак, властивих містам України наприкінці XV ст. - 50-х років XVI ст. Об'єктом вивчення взято українські міста, що перебували під владою Великого князівства Литовського.

Коротко зупинимося на найбільш характерних точках зору з цієї проблеми в цілому (в основному стосовно феодального міста України ХУН ст.), що склалися в українській радянській історіографії. Одним із перших дослідників, хто у своїх працях найбільш предметно підійшов до згаданого питання, був відомий український радянський історик І.П.Крип'якевич. Його основні висновки щодо характеристики феодального міста на Україні поділяють більшість істориків. На думку вченого, у ХУП ст. місто існувало на кількох рівнях - "містечко", "мале місто" і "велике місто". Містечко, за спостереженням І.П.Крип'якевича, - це невелике поселення землеробського характеру, в якому ремесло і торгівля перебували на доне низькому рівні. Одночасно кожне містечко служило торгом для найближчого району. Населення містечок відрізнялося від селян тим, що не виконувало панщину, а перебувало в основному на чинші. Виникнення містечок дослідник схильний був пояснювати як своєрідну поступку селянам з боку панів. І.П.Крип'якевич застосував також термін "мале місто", проте фактично не розмежовував його з поняттям "містечко". Так, для нього малі міста, як і містечка, мали однакові статuti і привілеї й служили торгами для прилеглої округи. Згаданий історик виділяв окремо "справжні" великі міста. До них, на його думку, належали стародавні міста, котрі досягли свого розквіту ще в період Давньоруської держави. Ці міста мали досить розвинуте й диференційоване цехове ремесло, добре розвинуту торгівлю, чітко виражену соціальну диференціацію населення тощо. Населені пункти, що мали від 100 до 500 будинків, І.П.Крип'якевич називав містечками, понад 500 будинків - містами (дані для другої половини ХУД ст. Певна умовність і схематичність такої класифікації порівняно з соціально-економічними реаліями життя тогочасних міст України цілком очевидні.

Відомий знавець історії українських міст доби феодалізму О.І.Баранович, торкаючись даної проблеми, обмежився лише констатацією того, що в Речі Посполитій містом називають таке поселення, в якому були торги та ярмарки, а невелике місто мало назву містечко⁴.

Дослідник феодальних міст Лівобережної України Ц.О.Романовський, вивчаючи дані перепису 1666 р. всієї території Лівобережжя, не включив до категорії міст чимало сотених міст і містечок на тій підставі, що їх мешканці були за своїми заняттями сільськими господарями, а ремісничий та купецький прошарок був незначним⁵. Цю думку піддав сумніву історик В.М.Кулаковський, який наполягав на віднесенні до міст центрів полків (пізніше - намісництв і повітів). Містами він вважає менші за розмірами торгово-ремісничі центри, що були також центрами сотень⁶.

Багато уваги приділяла дослідженню характерних рис, насамперед базисних факторів, розвитку міст України другої половини ШІ ст. О.С.Компан. Вона, зокрема, звернула увагу на те, що далеко не всі міста утворилися внаслідок відокремлення тогово-промислової діяльності від землеробства. Значного мірою, а часто і переважно, зазначила дослідниця, міста мали сільськогосподарський характер. Цілком слушно вона вказала на те, що ремісничо-торговельне поселення стає містом в соціально-економічному відношенні лише тоді, коли між містом і селом виникає товарообмін⁷. О.С.Компан також вживає терміни "місто" і "містечко", на жаль, вона не пояснює відмінність між ними.

У літературі зверталася увага на економічний і правовий статуси мешканців міст. Зазначалося, що міщани виступали держателями земельних наділів землевласників⁸. Підкреслювалося і така особливість виникнення містечок, як заснування їх біля замків, вказувалося на специфічне правове становище міщанства, зокрема наявність у містах самоврядування".

Резюмуючи сказане, можна приблизно окреслити поняття "феодалне місто", яке склалося в українській радянській історіографії. В ЦЗ - ХУД ст. на Україні існувало кілька типів міських поселень. ._. . .

Т. Містечко - мало переважно аграрний характер і слабо розвинуте ремесло та промисли; мешканці відрізнялися від селян насамперед за правовим становищем. У той же час містечка відігравали роль торгового центру для прилеглої сільсько-господарської округи.

2. Мале місто - практично те ж саме, що й містечко.

3. Місто (середнє, велике) - поселення, яке мало диференційовану структуру ремесла, розвинуту торгівлю, а також "набір" інших функцій, характерних для феодального міста: адміністративно-господарську, оборонну, ідеологічну та ін. В усіх містах великою була частка сільського господарства.

Таким чином, розглядувана проблема, незважаючи на певні досягнення в її розробці, ще далеко не вичерпана. Впадають в око деяка штучність і схематичність запропонованих істориками рішень, відсутність у багатьох дослідженнях чітких, наукових критеріїв для визначення соціальної типології феодального міста України. На цю обставину одним із перших звернув увагу В.К.Яцунський, який вказав на різночитання українськими радянськими істориками терміна "феодалне місто"¹⁰.

Запорукою успішного розв'язання названої проблеми є звернення до багатой наукової спадщини основоположників марксизму-ленізму. К.Маркс і Ф.Енгельс, досліджуючи місто і село як об'єктивні реалії докапіталістичного суспільства, розглядали їх через призму суспільного поділу праці. Вони, зокрема, підкреслювали, що "поділ праці в межах тієї чи іншої нації приводить насамперед до відокремлення промислової і торгової праці від праці землеробської і, тим самим, до відокремлення міста від села і до протилежності їх інтересів"¹¹. Вже з переходом до класового суспільства мало місце "закріплення протилежності між містом і селом як основи всього суспільного поділу праці" . Загалом відокремлення міста від села і протилежність інтересів між ними стали визначальними факторами суспільного розвитку. К.Маркс підкреслював у "Капіталі", що "основою всякого розвинутого і товарообміном опосередненого поділу праці є відокремлення міста від села. Можна сказати, що вся економічна історія суспільства резюмується в русі цієї протилежності" .

Принципове значення має висновок К.Маркса і Ф.Енгельса про те, що "різні ступені в розвитку поділу праці є разом з тим і різними формами власності"¹⁴. Виходячи з цього положення, основоположники марксизму визначили дві основні форми власності за феодалізму: "головною формою власності у феодальну епоху була, - вказували вони, - з одного боку, земельна власність, разом з прикритою до неї працею кріпаків, а з другого - власна праця при наявності дрібного капіталу, що панував над працею підмайстрів"¹⁵.

Суть економічного відособлення міста від села, а відповідно і соціально-економічних функцій міста у феодальному суспільстві К.Маркс і Ф.Енгельс також пов'язували з таким базисним фактором, як форми власності. "Відокремлення міста від села, - писали вони, - можна розглядати також як відокремлення капіталу від земельної власності, як початок незалежного від земельної власності існування і розвитку капіталу, тобто власності, основаної тільки на праці та обміні" .

Власність у містах, насамперед власність у міському ремеслі, відрізнялася від характеру власності на селі так званим природно виниклим капіталом, який "полягав у житлі, ремісничих інструментах і в природно виниклій, спадковій клієнтурі; внаслідок нерозвинутих стосунків і недостатнього обігу капітал був позбавлений можливості реалізації і тому переходив у спадщину від батька до сина. Цей капітал, на відміну від сучасного, не оцінювався в грошах ... а був безпосередньо зв'язаний з цілком певною працею власника, був цілком невіддільний від нього і тому був становим капіталом"¹¹⁷.

Надзвичайно цінні за своїм методологічним спрямуванням висновки К.Маркса щодо характеру форм власності у докапіталістичних суспільствах зроблені ним в "Економічних рукописах 1857-1859 років". Зокрема, це положення про "різні форми, при яких працівник є власником, або при яких власник-сам працює" , що відкриває шлях до розуміння соціально-економічної сутності феодального міста, його корінних відмінностей від села.

Як зауважував К.Маркс, основною умовою існування таких суспільно-економічних відносин (при яких "працівник є власником" або "власник сам працює") поряд з відносинами земельної власності в общині була власність на знаряддя праці у ремісничому виробництві.-"власність працівника на його знаряддя передбачає особливу форму розвитку промислової праці - ^етдiснич^ пфащю; з цією формою праці зв'язаний цеховий корпоративний лад і т.д. ... Спосіб праці разом з організацією праці і знаряддями праці в певній мірі передається у спадщину. Середньовічне місто. Праця - це поки що власна праця працівника""".

Розвиваючи, цю думку далі, К.Маркс вивів поняття про два історичних стани власності. За його словами, історичний стан № I передбачав те, що "вторинні знаряддя і вироблені самою працею плоди землі виявляються включеними в земельну власність в її первісних формах"²¹". Цей історичний стан власності вимагав особливого типу виробничих відносин, при яких "сама праця зараховується до іб^ективних_ ^мов^ ^20бнштв^ (кріпосна залежність і рабство)"²¹.

Характеризуючи історичний стан власності №II, К.Маркс зазначив, що "ремісничий і міський розвиток праці... тут не є додатком до земельної власності і не підпорядковані їй, як у першому випадку; отже, і сировина і життєві засоби як власність ремісника гасетедоавані тільки його ремеслом, його власністю на знаряддя праці. При цьому він звернув увагу на те, що "особливий вид праці, майстерність у ній і відповідно з цим власність на знаряддя праці рівнозначні власності на умови виробництва, то вів (стан №II. - Авт.), правда, виключає рабство і кріпосну залежність, але може у формі кастового ладу набути аналогічного негативного розвитку"^{2^}.

Отже, соціально-економічна обумовленість протилежності міста і села в період феодалізму визначалася насамперед різними формами власності і відмінним типом виробничих відносин. Разом з тим основоположники марксизму протилежність між двома формами власності не вважали абсолютною. В окремі періоди історичного розвитку вони припускали можливість певного їх переплетіння. Так, К.Маркс вважав за можливе існування історичного стану власності №II як доповнення модифікованого стану №I"⁴. У "Вступі" до першого чорнового начерку "Капіталу" він вказував, що "в античному і феодальному суспільстві, сама промисловість, її організація і відповідні їй форми власності мають у більшій або меншій мірі землевласницький характер; промисловість ... у середні віки ... в місті і в міських відносинах імітує принципи організації се-а. Сам капітал в середні віки - в тій мірі, в якій він не є грошовий капітал, - має у вигляді традиційних знарядь ремесла і т.д. цей землевласницький характер"²⁰.

Такі висновки К.Маркса мають важливе значення при вивченні феодальних міст України, в економіці яких помітне місце посідало сільське господарство. Загалом названа особливість була властива феодальним містам різних країн, у тому числі і західноєвропейським. На цю обставину звернула увагу Н.О.Хачатурян, котра зауважила, що природа самого середньовічного виробництва визначила розтягнутість процесу становлення міської економіки, у якому вона виділяє дві фази еволюції - від напівсільських промислів до порівняно складного й розвинутого ремісничого виробництва. Причому, як зазначила дослідниця, навіть більшість крупних середньовічних міст зберігали у своїй економіці значну питому вагу аграрних занять²⁰.

Характер міської власності, на якій базувалося дрібне торгово-ремісничє виробництво, мав визначальний вплив на міську надбудову, утворюючи певний тип

громади, її правове становище й адміністративно-правовий устрій, суть соціальних зв'язків тощо.

Аналізуючи стан власності Жé П, К.Маркс підкреслював: "Оскільки знаряддя праці вже є продукт праці, тобто елемент, що конститує власність, елемент, установленний працею, то община (мається на увазі община, на якій ґрунтується цей другий вид власності) не може вже більше зиступати тут в такій природно складеній формі, як у першому випадку, бо сама община повинна являти собою вже створений, виниклий, вторинний колектив, створений самим працівником"²⁷. Вказуючи на станово-корпоративний характер міської общини, К.Маркс і Ф.Енгельс писали: "Ці міста були справжніми "союзами", породженими безпосередніми потребами, турботою про охорону власності і про умноження засобів виробництва і засобів захисту окремих членів"²⁸.

Виведені К.Марксом і Ф.Енгельсом основні закономірності утворення і функціонування міста як особливого соціально-економічного організму феодального суспільства мають універсальний характер. В рамках цих об'єктивних законів виникали і розвивалися також феодальні міста України. Звернемося до конкретних фактів з історії українських міст кінця XV - середини XVI ст., котрі перебували в державній системі Великого князівства Литовського.

В документах та актових матеріалах згаданого періоду стосовно міст України вживається ряд спеціальних термінів - "город", "место", "местечко", "местечко з замком", "замок з местом", "замочок і место" та ін. Подібна термінологічна строкатість поняття міста у джерелах не тільки Сула виявом функціональних особливостей певних міст, а й свідчила про складний, діалектично-суперечливий характер процесу становлення економічного базису міст і визрівання особливого укладу міського життя.

Саме тому не могло тоді бути єдиного усталеного терміна для позначення міста. Так, переважна більшість населених пунктів, що трактується в документах як міста, виступають під різними термінами, наприклад: Білів - "замок", "местечко"; Берездів - "замок", "замок і местечко"; Берестечко - "место", "местечко"; Вінниця - "город", "место", "замок"; Вишва - "замок і место", "местечко"; Канів - "замок", "место"; Клевава - "замок", "замок і место"; Красилів - "замок", "замок з местом"; Локачі - "местечко", "замок"; Луцьк - "замок", "место"; Любеч - "город", "замок"; Мияновичи - "замок з местом"; Острог - "замок", "замок і место"; Острожець - "город", "местечко"; Полоянє - "город", "замок"; Степань - "замок", "местечко з замком"; Шпанов - "местечко з замком" та ін.*^

Характерним було також і те, що один і той самий термін мав неоднаковий соціально-економічний зміст. Так, "замками" у джерелах названо значні торгово-ремісничі центри - Брацлав, Вінниця, Володимир, Житомир, Київ, Кременець, Луцьк та ін., а також дрібні поселення - Берездів, Гриців, Білів, Колодне, Красилів, Іїубче, Сатієв, Шульжинці, Хіничі, Хлапотин, - Черняхів та ін.²⁹

Таким чином, в наявності значні труднощі у визначенні соціальної типології міських поселень на Україні досліджуваного періоду. Ґрунтуючись на висновках основоположників марксизму-ленінізму про форми власності, особливості виробництва та соціально-економічних відносин у містах за доби феодалізму, можна спробувати окреслити і конкретизувати поняття "феодальне місто" стосовно міст України кінця XV - 60-х років XVI ст. Автор даної статті виходить із того, щоб основною економічною категорією, що засвідчувала міський тип поселення, була така форма власності, суб'єкти якої загалом володіли умовами виробництва. Останнє включало ремесло, промисли, а також сільськогосподарську сферу. Поселення, що мало на той час названі соціально-економічні ознаки, перетворювалося у місто лише тоді, коли між ним і прилеглою сільською округою, або більш широким регіоном, встановлювався відносно стійкий ринок для реалізації продукції місцевого виробництва, в тому числі ремісничої і промислової галузей. Тобто йдеться про здатність економіки поселення генерувати надлишки продукції, у першу чергу ремісничо-промислової, і

таким чином створювати відповідний економічний акцент у суспільному поділі праці.

На прикладі невеликих поселень, визначення соціальної типології яких найбільш утруднене, з'ясуємо безпосередні соціально-економічні засади феодальних міст України розгляданого періоду. Скористаємося, зокрема, даними реєстрів 70-х років XVII ст. поселень Голятина і Берестка (Волинь), які у цей час еволюціонували в міста. За реєстром "места" Голятина Луцького повіту (1578) в ньому нарахувався 91 мешканець, 27 з них були городниками, чотири знаходилися "на волі" і жили під замком. Ремісничча частина населення міста була репрезентована двома бондарями, гончарем, ковалем, корчмарем, двома кушнірами, пічником, трьома хлібниками та шевцем. Характерно, що з 12 ремісників п'ять належали до категорії городників. В цілому ж ремісники Голятина становили близько 13,2 % усіх мешканців.

Голятинські міщани, що мали орні землі, повинні були щорічно сплачувати по шість литовських грошей, давати по маці жита й зівса, виконувати підводну та гребельну повинності, а також відбувати чотири дні панщини під час жнив. Загалом міщани Голятина сплачували в середньому у 2,5 раза менший грошовий чинш і давали в три рази менші натуральні побори, ніж жителі навколишніх сіл - Звинячого, де було 63 селянина (дворища) і 20 городників.; Красова (20 селян, один городник); Новоставців (16 оелян, дев'ять городників); Старого Голятина (18 селян, дев'ять городників). На відміну від міщан переважна більшість мешканців згаданих сіл ходила на щоденну панщину.

Кількість ремісників у Голятині та їх процентне співвідношення з усіма жителями переконливо свідчать про те, що вироблювана ними продукція виходила за рамки місцевої общини. Одночасно у прилеглих до Голятина селах ремесло перебувало на патріархальній стадії розвитку. Так, у с. Старий Голятин був лише один ремісник (гончар), а в с. Звинячому - два ремісники (коваль та чоботар)³¹.

Інвентар "места" Берестка Луцького повіту (1578) зафіксував 94 мешканці, з них дев'ять чоловік займалися ремеслом і промислами (гончар, коваль, два кушніри, лучник, орендар мита й корчми, стрільник, швець), тобто, 9,5 % усього населення.

Основним шляхом реалізації феодальної ренти у Берестечку був грошовий чинш, що стягувався з міщан за право користування землею. Він був удвічі меншим від чиншу, який змушені були сплачувати селяни адміністративно прилеглих до Берестечка сіл (Вічина, Волосової Волі, Зубильного, Старого Берестечка, Стидена). Згадане місто виступало також центром ремесла для навколишньої сільської округи (у більшості сіл ремісників не було зовсім, лише в с. Вічині мешкав один мірошник)³².

Таким чином, обсяг повинностей міщан свідчив про те, що вони у тій чи іншій мірі були наділені економічною самостійністю. Певна частина населення цих міст існувала за рахунок прибутків від занять ремеслом та промислами, мала власність на відповідні знаряддя праці, а отже, володіла власністю на умови виробництва. Все це зумовлювало специфічну економічну роль таких міст по відношенню до маси сільських поселень даної місцевості.

В умовах недостатньо глибокого суспільного поділу праці на українських землях наприкінці XV - 60-х років III етапу економіка феодального міста орієнтувалася в основному на виробництво продуктів сільського господарства і тваринництва. Разом з тим сільськогосподарське виробництво у містах не було простим зліпком, дзеркальним відображенням аналогічного процесу, що мав місце на селі. Особливості економічної організації міст, які визначалися певним типом власності, зумовлювали своєрідні економічні та соціальні наслідки втягнення міщан у сільськогосподарські заняття: перетворення більшості міських поселень на досить великі порівняно з багатьма навколишніми селами центри тваринництва, а також рільництва; помітну спрямованість цих галузей сільського господарства на ринок; фактично

вільне розпорядження міщанами основною масою вироблюваної сільськогосподарської продукції; широке використання тяглової робочої сили на промислах і в торгівлі та ін.

Свідченням цього є, зокрема, кількість худоби, в тому числі і тяглової, яка була у господарствах міщан. Так, за неповними даними мешканці м. Грицева на Волині у 1563 р. мали 2900 голів худоби (400 коней, понад 1000 биків, корів, яловичь, 1000 овець, 500 кіз). У селах, що були приписані до замка Грицева кількість голів худоби була такою: в с. Білопільському - 500 (100 коней, 400 волів, биків, корів, овець, кіз); у с. Кропивні - 360 (60 коней, 300 волів, биків, корів, овець, кіз); у с. Набенцях - 995 (45 коней, 150 корів, яловичь, 300 овець, 500 кіз)³³. Чимало худоби було і в інших містах, наприклад у Мельниці (Луцький повіт), де 4563 р. міщани мали щонайменше 2050 голів худоби (не рахуючи коней) - 240 волів, 120 ненавчених биків, 350 корів, 80 яловичь, 500 овець, 400 кіз, 360 свиней³⁴.

Економічне обличчя міст визначали також торги і великі ярмарки, котрі в основному були прерогативою міст. Наприклад, на середину XVI ст. у Ковелі проводилося по два ярмарки (по шість днів кожен). В Острозі, в якому було два щотижневих торги і три щорічних ярмарки, мала місце оптова торгівля волами. Чимало худоби продавалося і в м. Соколі на Волині, де лише у червні 1566 р. за розпорядженням берестейського ревізора Дмитра Сопеги було скуплено 220 волів. Характерним було і те, що у розглядуваний період навіть у невеликих містах відбувалися не лише ярмарки, а й торги³⁵. Останнє вказувало на зростаюче значення міських поселень як торгових центрів в умовах помітного поширення на українських землях товарно-грошових відносин.

Важливим критерієм для визначення соціальної типології феодального міста є також правове становище і адміністративний устрій, які оформлювали особливий, відмінний від сільського, уклад міського життя. На цю обставину звертали увагу дослідники даної проблеми³⁶.

Факти кінця XV - 60-х років XVI ст. з історії міст України, які знаходилися під владою Великого князівства Литовського, свідчать про те, що громади міщан навіть у порівняно невеликих містах користувалися певною адміністративно-правовою автономією. Поряд з урядником, який безпосередньо від імені феодала видав переважно замковими справами, у містах існувала посада в'їта, котрий вирішував адміністративно-правові питання, що стосувалися міської громади.

Розмежування компетенції урядника та в'їта на практиці було досить чітким. Так, на вимогу посланця шляхтича Дмитра Рогозинського про повернення збіглого до м. Берестечка селянина (1566 р.) місцевий урядник відповів: "Иж дей я невластну местом, только в'їт"³⁷. Симптоматичною у цьому відношенні була також заява в'їта м. Горохова (Луцький повіт), яку він зробив за певних обставин (1568 р.) - "Иж я до замкових спов, чим в'їт владне, жадного лила немаго... жно я завещаю справи местские межи мещани"³⁸.

Отже, адміністративно-правовою автономією користувалися не лише великі міста, яким було надане магдебурзьке право. Вона мала місце, хоча й в урізаному вигляді, і у невеликих містах. Це сприяло визріванню характерного для міста укладу життя мешканців і в цілому відповідало економічним інтересам міщанства, насамперед найбільш заможного.

У багатьох населених пунктах, що у джерелах виступають як міста, ремесло і промисли були розвинуті дуже слабо. Наприклад, у документах за 1561 р. поселення Судилків значить як село. А 1570 р. воно вже відоме як містечко, що мало млин і нараховувало 22 дими та 24 городники. Ремісників практично не було і в ряді інших містечок³⁹.

Відсутність ремісничо-промислового населення у такій категорії поселень і одночасно розвиток ремесла та промислів у деяких селах стали закономірним наслідком загальної нерозвинутої суспільного поділу праці. Це зумовило той факт, що частина соціально-економічних функцій феодального міста перейшла на дрібні поселення аграрного типу - містечка (наприклад, торгівля, функція адміністратив-

ного центру для прилеглої сільськогосподарської округи тощо), а також на деякі села (ремесло і промисли).

Таким чином, при вивченні соціально-економічного розвитку феодальних міст України й визначенні їх соціальної типології слід виходити насамперед із базисних факторів. Ними були певний тип власності і виробничих відносин, які ставили місто у відмінне від села становище. На Україні у розглядуваний період до міст належали такі поселення, що мали міське право (а значить, у них формувалася особливий уклад міського життя) й служили центрами ремесла та торгівлі для прилеглої сільськогосподарської округи і в яких ремесло поступово ставало "неодмінною складовою частиною міського побуту"⁴*. Суттєвим фактором, що конституював міський статус поселення, було виконання останнім таких функцій (однієї або кількох): оборонної, адміністративно-політичної, культурної та ідеологічної. Значення яких виходило далеко за рамки даного населеного пункту. Поселення, що не мали потенцій для утвердження базисних рис міської економіки або ж у яких лише започатковувався цей процес, а також ті, що мали локальне значення як оборонні, адміністративно-господарські та інші центри, були містечками.

Сахаров А.М. О термине "ГОРОД" в источниках XV в. - В кн.: Общество и государство феодальной России XV в. М., 1274- с. 62-66; Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов Г-Ж вв'. - Рус. город, *1983, вып. 6, с. 4-36; Рапов О.М. ще раз о понятии "русский раннефеодальный город". - В кн.: Генезис и развитие феодализма в России : Пробл. историографии. Л., 1983, с.53-69.

² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. - К., 1954. - 535 е.; Баранович А.К. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. - М., 1959. - 209 е.; Компан О.С. Міста України в другій половині 2Ш ст. - К., 1963. - 388 е.; Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в Длн - ХУЖ вв. - В кн.: Города феодальной России. М., 1966, с. 350-362; йсаевич Я.Д. Город Дрогобич в XVI ст. - В кн.: Города феодальной России. М., 1966, с. 160-167; Голобуцький В.О. економічна історія Української РСР : Дожовт. період. - К., 1970. - 298 е.; Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя. - *В кн.: Середні віки на Україні. К., 1971, вип. 1, с. 9-20; Романовський В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения Украины с Россией (во второй половине ЯП века). - В кн.: Воссоединение Украины с Россией, 1654-1954 : Сборник ст. М., 1954, с.395-420; Кулаковський В.М. Міста Лівобережної України у ШІ ст. та чисельність населення в них. - Істор. дослідж. Вітчизняна історія, 1981, вип. 7, с. 63-69.

³ Крип'якевич І.П. Вказ. праця, с. 34-39, 295-296.

⁴ Баранович А.Й. Вказ. праця, с. 134.

© Романовський В.А. Вказ. праця, с. 397.

© Кулаковський В.М. Вказ. праця, с. 66.

⁷ Компан О.С. Міста України в другій половині ШІ ст. - К., 1963, с.75-76, 164, 377.

⁸ Компан Е.С., Маркина В.А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в ХУП-ХУШ вв. - В кн.: Города феодальной России, с. 352.

⁹ Голобуцький В.О. Вказ. праця, с. 86.

¹⁰ Яцунський В.К. Некоторые вопросы методики изучения ИСТОРИИ феодального города России. - В кн.: Города феодальной России, с. 86.

¹¹ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. I. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т. 6, С. 19.

Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. - Там же, т. 21, с. 169.

¹³ Маркс К. Капітал. Т. I, кн. 1. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 23, с.338.

¹⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. 1. - Там же, т. 3, с. 20.

¹⁵ Там же, с. 22.

¹⁶ Там же, с. 47.

¹⁷ Там же, с. 49.

¹⁸ Маркс К. Економічні рукописи 1857-1859 років. - Там же, т. 46, ч. 1, с.448.

¹⁹ Там же, с. 448-449.

²⁰ Там же, с. 450.

²¹ Там же, с. 451.

, Там же. Примітки, с. 450.

- ²³ Там же, с. 451.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Там же, с. 39-40.-
- ²⁶ Хачатурян Н.А. Горож в системе феодальної форми. - Вопр. истории, 1983 і I, о. 75, 76.
- ²⁷ Маркс К. Економічні рукописи 1857-1859 років. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 450.
- ²⁸ Маркс К.; Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. 1. - Там же, т. 3, с.48.
- ²⁹ ЦДА СРСР, ф. 389, оп. 1, ч. 1, спр. 6. «яї. f ^ j g ' ^ 9 8 ^ об.,

о 47-49 61, '322; т. I, ч. 6. о. 2; 35, §9, 50, 62 та я.

³⁰ ЦДА СРСР, ф. 389, оп. 1, ч. 1 спр. 191, ар. 92, 112 124 124 об.;

Ц ^ W ^ Т ? : t : 1 :

З И Л . І .

ч. 6, с. 67; т. ч. 1, с. 412 та хн.

³¹ ЦДА СРСР, відділ рукописів, ф. 2, спр. 22160, арк. 17-2/ зв.

³² Там же, спр. 21167, арк. 3-7 зв.

³³ ЦДА СРСР, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 129 зв. - 130 зв.

³⁴ Там же, арк. 198.

³⁵ дпт ШР т 1 ч 5, с. 36-37, 60-62; Бершадский.С.А Русско-еврейский

І З і Г ^ Б . 2 5 ' Т М л '

ров А.М. Указ. соч., с. 66.

³⁷ ЦДА СРСР, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 495 зв.

³⁸ Там же, сир. 10, арк. 157 зв.

³⁹ ГШБ АН УРСР, ВІДДІЛ рукописів, ф. 1, спр. 8154; Zvodla dziejowe, 1889, 19, с. 41.

⁴⁰ ЦДА СРСР, ф. 384, оп. I, спр. 561, арк. 71, 73.

⁴¹ Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. - Повне збір. творів, т. 3, с. 314.

О.І.Гуржій

ПРО ХАРАКТЕР ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ЗШВЛОДІННЯ
НА УКРАЇНІ ЗА ДОБИ ПІЗНЬОГО ФЕОДАЛІЗМУ

Проблемам феодальної земельної власності та землеволодіння вже здавна приділяється велика увага істориків, економістів і юристів. І сьогодні теоретичні питання, які виникають при вивченні цих проблем (суть, походження та еволюція феодальної власності на землю, землеволодіння і землекористування), залишаються предметом дискусій. І це цілком закономірно. Адже без їх правильного вирішення неможливо чітко зрозуміти зміст феодальних суспільних відносин, закономірностей розвитку феодалізму, "базис" якого і становила власність на землю. Вона, зазначав К Маркс, "була справжньою основою середньовічного, феодального суспільства"² "Земельна власність, як панівний суспільний фактор, - підкреслював К.Маркс, - передбачає середньовічний спосіб виробництва і о с ^ Разом з тим власність на землю має також політичний характер - і Г ^ т Г е в им питанням того чи іншого - залежно від ступеня розвитку промисловості - класу"- . В.І.Ленін, розглядаючи головні риси панщинного господарства, довів, що певна частина земельної власності, передана феодалами селянам у вигляді наділів і яку ті обробляли своєю працею і власним реманентом, дозволяла одержувати їм "з неї своє утримання"⁶. Отже, земля за феодалізму була основним засобом виробництва.

В радянській історіографії існують різні **ТОЧКЕ** зору з приводу земельної власності, землеволодіння та землекористування в період феодалізму. Звернемось до найхарактерніших з них. Так, академік, історик права А.В.Венедиктов вважав, що власність у феодальному суспільстві поділена не лише всередині класу - стану феодалів, а і між феодалом - вотчинником і селянином-чиншовиком⁷. М.В.Колганов висунув тезу, згідно з якою власність на землю за доби феодалізму взагалі не існувала, бо "ні один суб'єкт присвоєння землі не був власником, а був всього тільки володільцем. І ніяка сума їх прав не становила права власності, хоча б тому, що земля не могла ніким з них відчуватись як товар"⁸. Відомий український історик В.О.Голобуцький, навпаки, не тільки визнає існування власності на землю в феодалів, а й дійшов висновку: після "визвольної війни 1648-1654 рр. на Лівобережній Україні "особиста" земельна власність збереглась у козаків, міщан, а також селян. До того ж він не робить принципової різниці між поняттями "власність" і "землеволодіння"³. В.А.Дядиченко в одному місці писав про селянське володіння та землекористування. В іншому він, посилаючись на те, що селяни, мовляв, могли купувати і продавати свої "грунти", "кгрунтики", "дільниці", "нивки" та ін., доводив: "На Лівобережжі і Слобідській Україні частина землі перебувала в особистій власності селян"¹¹. Б.Ф.Воршнев дотримувався думки, що лише "феодалі виступали, як справжні власники землі", їх власність - "це повна, вільна, необмежена, безумовна власність, і саме як така, як просто власність, вона і протистоїть селянам, котрі не мають своєї землі й отримують її у власника в користування на тій чи іншій умові"².

Отже, розбіжності в поглядах учених досить значні. Правильну ж відповідь на ці питання ми знаходимо в працях основоположників марксизму-ленінізму. К.Маркс, розкриваючи природу та механіку одержання феодальної ренти, неодноразово і детально зупинявся на змісті поняття "земельна власність". Так, він наголошував: "Яка б не була специфічна форма ренти, для всіх її типів спільною є та обставина, що привласнення ренти являє собою економічну форму, в якій реалізується земельна власність, і що земельна рента, в свою чергу, передбачає земельну власність"¹. Слідом за цим робиться висновок: "Це спільне для різних форм ренти - те, що вона є економічна реалізація земельної власності, юридичної фікції, Б си у якій різним індивідуумам належить виключне володіння певною земельною площею" -. Характеристика суті феодальної власності на землю та володіння селян землею, що перебувала у власності феодалів, становить основу теорії К.Маркса про феодальну ренту. В епоху феодалізму "земельний власник ще є тією особою, яка, користуючись монополією земельної власності, привласнює додаткову працю безпосередніх виробників у першу чергу, коли, виходить, земельна власність все ще виступає як основна умова виробництва"¹⁵. Разом з тим "безпосередній виробник не власник, а лише володільць, і вся його додаткова праця на ділі *de Jure* (юридично) належить земельному власникові"¹⁶. Земельна власність за феодалізму мала ставовий, ієрархічний характер і була привілеєм пануючого класу¹⁷. На принципову різницю між власністю і -володінням вказав також В.І.Ленін. Він писав, що "володіння ще не є власність, володіння є тимчасовий захід і володіння кожного року міняється. Селянин, який дістає в оренду клаптик землі, не сміє вважати, що земля його"¹⁸. В епоху натурального господарства дійсність не знала "належності землі землеробів, окремо й самостійно існуючої"¹⁹.

В загальнотеоретичному і конкретно-історичному плані найбільш правильне й повне трактування поняття "власність", "володіння", "користування" дано, на думку автора, в працях радянських істориків С.Д.Сказкіна, Л.В.Черепніна, С.М.Каштанова, В.О.Маркіної та ін.²⁰

Згадані історики відзначають становий, ієрархічний характер феодальної власності на землю, висвітлюють специфіку земельної власності, землеволодіння, землекористування за доби феодалізму. Зокрема, С.М.Каштанов дав визначення цим

трьом поняттям і зробив обґрунтований висновок, що право власності в окремих випадках може поєднуватися з правом володіння і з правом користування, право володіння - з правом **користування**²¹.

За доби пізнього феодалізму в країнах Європи, в тому числі й на Україні, панувала велика земельна власність. Протягом цього періоду (приблизно друга половина ХУД - МІ ст.) в ній відбулися значні структурні зміни. Конкретні історичні умови, насамперед темпи розвитку виробничих сил і суспільних відносин, обумовлювали її поступове перетворення в буржуазну власність, яка вже "передбачає монополію певних осіб розпоряджатися певними ділянками землі як виключними, тільки їм підпорядкованими сферами їх особистої волі" . На цьому етапі земля починає все більше приймати форму товару - стає об'єктом купівлі й продажу, набуває вартості, а також втрачає становий, ієрархічний характер.

Істотні зрушення та перерозподіл земельної власності на Україні здійснилися в результаті визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі (1648-1654 рр.). Вона дуже послабила та підірвала феодально-кріпосницькі устої на території звільненої від влади польських магнатів, заможної шляхти й католицького духовенства (монастирів). Їх маєтки юридично і фактично перейшли в підпорядкування до новоствореної старшинської адміністрації, очолюваної гетьманом. Багато земель та угідь захопили народні маси. Під час війни і кілька десятиліть по тому вони вважали своїм невід'ємним правом вільно розпоряджатися тією землею, котру вони обробляли. "Грунти", садки, городи, левади тощо у купчих, закладних, обмінних, матеріалах ревізій вони, як правило, визначали термінами "свій", "мій власний", "непевний і нікому ні в чому незаведений" і т.д. Про це, зокрема, свідчать документальні матеріали "Генерального (Рум'янцевського) опису Лівобережної України -1765-1769 рр."²³.

Саме на цій підставі деякі історики, розкриваючи економічну та правову сторону проблеми, дійшли висновку, що земля стала "надбанням", "власністю" селян, міщан і рядових козаків.

З цим, звичайно, не можна **ПОГОДИТИСЬ**. Продаючи або обмінюючи землю, безпосередні виробники разом з нею передавали й обов'язок виконання феодальних повинностей. Отже, передавалася не земля, а лише право на її володіння. С.Д.Сказкін, виходячи з основного марксистського визначення власності як відносин, реалізацією котрих є рента, писав: "Ми не можемо селянина, безпосереднього виробника феодальної формації, як би не були міцні і широкі його володільницькі права, зважати власником, оскільки він являється не одержувачем, а платником феодальної ренти за ту ділянку землі, яку він обробляє сам чи силами своєї сім'ї" .

У зв'язку з цим може виникнути питання: а хіба на Україні за доби пізнього феодалізму безпосередні виробники завжди сплачували ренту? Звичайно, ні. З історії відомо багато таких фактів. Наприклад, відразу після визвольної війни траплялись випадки, що козацька старшина інколи навіть боялася претендувати на надані їм царськими грамотами чи гетьманськими універсалами землі й вимагати від селян виконання повинностей²⁴. Переселяючись на "слободи" або вільні неосвоєні землі (особливо яскраво це проявилось у другій половині ХУП - першій половині ХУШ ст. на території Запорізької Січі, Лівобережжя, Слобожанщини, в другій половині ХІІ ст. на півдні України - Новоросії), селяни, міщани, а також рядові козаки на певний час звільнялись від виконання феодальних повинностей. Однак ці явища були історично тимчасовими. Крім того, несплата ренти ще не свідчила, що земля, яку вони обробляли, знаходилася в них на правах власності.

К.Маркс під феодальною власністю розумів особливу форму власності окремих осіб в умовах, коли безпосередній виробник займається сільським господарством і є дрібним господарем, нерозривно зв'язаним з землею як головним засобом виробництва. За феодалізму власність виступає як відношення панування і підкорення, а безпосередній виробник - як невільний. Капіталістичний же засіб виробництва,

навіпаки, "звільняє" земельну власність від відносин панування і підкорення. За феодальної доби власність на землю ніколи не існувала без експлуатації селянина, наділеного поміщиком землею. "Земля, - підкреслював В.Л.Ленін, - була ніби натуральною заробітною платою: вона давала селянинові необхідні продукти, щоб він міг виробляти додатковий продукт на поміщика; вона була фондом для виконання селянами повинностей на користь поміщика. В середньовічну епоху "селянин був поневолений землевласникові, він працював не на себе, а на боярина, на монастир, на поміщика...

Отже, феодальна "земельна власність, разом з прикованою до неї працею кріпаків"²⁸ виражала відношення привласнення. Воно здійснювалось через "позаконотичний примус", бо іншим шляхом феодал "не міг би змусити працювати на себе людину, яка наділена землею і веде своє господарство"²⁹.

Разом з тим було б неправильним твердження, що основоположники марксизму-ленінізму не застосовували (в певному розумінні, звичайно) щодо селян в окремих випадках слова "земельний власник". Говорячи про експропріацію селянської землі в Англії XVII ст., К.Маркс писав: "Великі феодали ... створили незрівнянно більш численний пролетаріат, узурпувавши общинні землі і зігнавши селян з землі, на яку вони мали таке ж феодальне право власності, як і самі феодали"³⁰. Це його висловлювання та подібні до нього не раз спричиняли наукові суперечки між радянськими вченими. Деякі з них, посилаючись на слово "власник", бачили в англійських селянах XVII ст. держателів землі на феодальному праві власності. Терміном "земельний власник" інколи механічно називалися і селяни України доби пізнього феодалізму. При цьому поза увагою істориків залишалось те, що К.Маркс називав селянина власником, який має таке саме право феодальної власності на заняту ним ділянку землі, як і самі феодали. Отже, К.Маркс підкреслював, що зміст поняття власності якісно змінювався разом з переходом від однієї формації до іншої. Структурні зміни, котрі спостерігалися в процесі еволюції земельної власності, він розглядав як "безпосереднє відношення власників умов виробництва до безпосередніх виробників - відношення, всяка дана форма якого кожного разу природно відповідає певному ступеневі розвитку способу праці"³¹, тобто ступеневі розвитку виробничих відносин.

За різних історичних умов змінювалось і право безпосередніх виробників на їх землю. Зокрема, на Україні в другій половині ЦІІ та на початку ХУІІІ ст. можна побачити велику різноманітність конкретних форм: від короткочасного держання до спадкового володіння. Вони, як правило, прагнули розширити і зміцнити свої володільницькі права й енергійно відстоювали вже раз досягнутий рівень таких прав. Згадаємо, наприклад, так звану займанщину - відносно вільну заїмку землі під посіви, городи, пасіки, влаштування млинів тощо. З розвитком феодальних відносин на Україні після визвольної війни 1648-1654 рр. право займанщини поступово обмежувалось державцями і зрештою звелось нанівець. Усяке обмеження міцності прав на володіння чи користування землею безпосередніх виробників вченням марксизму-ленінізму розглядається як безсумнівна узурпація з боку феодалів, як експропріація їх ділянок, закріплених за ними самим феодальним правом і звичаєм.

Таким чином, виходячи з основного положення К.Маркса щодо феодальної власності на землю, реалізацією якої була рента, в селянах, міщанах, а також рядових козаках не можна вбачати земельних власників, а лише володільців. Якими б широкими та міцними не виявлялись часом їх права на володіння землею (право на її обмін, купівлю-продаж, наслідування тощо), вони, як правило, були платниками феодальної ренти, а не її одержувачами. З передачею ними частини чи всієї повноти прав на володіння (користування) землею іншій особі, передавався й обов'язок виконання повинностей або на користь окремого державця, або держави в цілому. Феодальна власність на землю становила економічний базис експлуатації безпосередніх виробників феодалами, обумовлювала панування останніх протягом багатьох століть.

Див.: Листування між К.Марксом і ^ с і ч е н ь
ня 1870) : Маркс - Енгельсу в Манчестер, 30 жовт. 1870 р.

творе́ж маокс''процес проти Рейнського окружного комітету демократів. - Там же,
т. 6, с. 252.

Там жбк
4 Маске К. До критики гегелівської філософії права. - Там же, т. і, с. рдп деи.

5 Маркс К. Моралізуюча критика і критизуюча мораль : До історії **НІМ.** куль-
тури. Проти Карла Гейцена. - Там же, т. 4, с. 292.

6 Ј е н і н В.І.Розвиток капіталізму в Росії : Процес утворення внутр. ринку
для великої пром-сті. - Повне зібр. творів, Т. 3, с. І/О.

7 Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. - Ш..І..
1948, с. 223-229.
8 Колганов М.В. Собственность : Докашталист. формации. - М., 2 W.

і ^ л о б у ц ь к и й В.О. Економічна історія Української РСР : Дожовтн. період. -
К., 1970, с. ИЗ.

Ю д я д и ч е н к о В.А.Нариси суспільно-політичну устрою Лівобережної України
кінця Ш - початку Ш ст. - К., 1959, с. 53, 54 та ін.

К І Н Ц Я І Д И Ч Е Н К О Г А . посилення Г - и с к ^ с е л ь я н с т в ^ А Лівобережжі
і с л о б о ж а н ш и н І в першій половині ш ^ Т. - а к н.. П ^ Ч У
РСР : В 2-х т. К., 1967, т. 1, с. 212.

12 Поршнев Б.Ф. Феодализм и народные массы. - М., 1964, с. ж.

13 Маркс К. Капітал : Критика політичної економії, т. 3. - Маркс ь н
г е л ь с Ф. Твори, т. 25, ч. 2, с. 169.

Там же.

15 Там же, с. 319.

16 Там же, с. 328.

" Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Н ^ а ідеологія : Критика | т м о і н ш е - _

1' І Всеросійський s-їзд селянську депутатів 4 28
ва в аграрному питанні 22 травня (4 червня) 191/ Р-
с. 175.

sg&sr-

2 Ж

р і п ш А Q ^

Р і о ч е г и п о ^ - r r f f l s s s s b r a ^ s i f f i s ; .

Каштанов С.М. Феодальный иш^нитет в све.е : йарксист<феодализма :

СКНЕ Д.А., ІШШНІД Ш Л П \ Д Д Д Д.
проблеми. - М., 1980, с. 166-174.

21 Каштанов С.М. Указ. соч., с. 175.

22 Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 2, с. 151.

?РН"0ВЛ875. вып. 3. По»Ст»рот«-

ский; 1885, вып. 4 (дополнение).

не в Девоберетной Украине в III-III вв. - Харьков, 1909, с. 52-зо.

26 Ленін В.І. Повне зібр. творів, т. І, с. 178.

27 Ленін В.І. Економічний зміст народниці і критика його в книзі п.Струве :
Відбиття марксизму в буржуаз. літ. - Там же, т. і, с. по.

28 Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 22.

29 Ленін В.І. Повне зібр. творів, т. 3, с. 177.

30 Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 678.

31 Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 2, с. 326.

В.М.Ричка

ПРО ІСТОРИЧНУ ОБУМОВЛЕНІСТЬ УТВОРЕННЯ І РОЗВИТКУ
ДАВНЬОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ-КНЯЗІВСТВ

Серед актуальних питань вітчизняної медієвістики вирізняється проблема утворення і розвитку давньоруських земель-князівств. Ця проблематика тою чи іншою мірою висвітлювалася в багатьох загальноісторичних та спеціальних працях. Серед останніх слід насамперед назвати дослідження А.М.Насонова "Русская земля" и образование территории древнерусского государства". В ньому вперше в радянській історіографії було простежено характер формування державної території Давньої Русі, виявлено соціально-економічну природу, що становила основу процесу утворення і розвитку давньоруських земель. А.М.Насонов вперше на марксистсько-ленінській методологічній основі сформулював поняття "земля". Виходячи з історико-матеріалістичного вчення про державу дослідник охарактеризував зміст державної території феодального суспільства: "Це така територія, населення якої з інтересам панівного класу підкорено публічній владі, яка виникла для того, щоб тримати в шорах експлуатоване населення та чинити суд і встановити різні податки"¹. Дане положення знайшло своє підтвердження й було розвинуте в конкретно-історичних дослідженнях з цієї проблематики².

Мету статті становить спроба розглянути на матеріалах південноруського регіону деякі науково-теоретичні питання, що пов'язані з утворенням і розвитком давньоруських земель-князівств.

Відзначаючи відмінності між родоплеменним та державним устроєм, Ф.Енгельс у своїй праці "Походження сім'ї, приватної власності і держави" зауважив, що "в порівнянні з старою родовою організацією держава відзначається ... розділенням підданних за територіальними поділами"³. В.І.Ленін, називаючи такий поділ "природним", зазначив, що він "коштував довгої боротьби з старою організацією за колінами або за родами."⁴ Саме зміст цієї боротьби, соціально-економічну природу якої становило поширення князівської данини, публічної влади і судочинства, визначав характер формування державної території давньої Русі та її внутрішнього поділу на землі-князівства. Становлення давньоруських феодально-територіальних комплексів проходило в умовах, тривалої боротьби центральної влади проти сепаратизму племенних князівств східних слов'ян і включення їх до складу держави. В розвитку даного процесу простежується кілька етапів.

Спочатку підкорення окремих східнослов'янських племенних союзів владі Києва переслідувало збір данини у її первісній формі. В літописі під 883 і 884 рр. повідомляється, зокрема, про "примучення" адміністрацією князя Олега древлян і сіверян та обкладення їх даниною. Система вилучення частини додаткового продукту за допомогою данини⁵ зберігалася ще і в період правління в Києві князя Ігоря (913-945 рр.). Літопис, відбиваючи події того часу, відзначає: "примуче Угличе (Ігор уличів. - Авґ.) взложи на ня дань"⁶.

Подальший розвиток процесу входження племенних князівств до складу держави, їх феодалізація сприяли переростанню данини в податок - ренту. Конкретним проявом цього було встановлення більш строгого порядку збору данини, регламентації податків і запровадження певних місць їх збору, що було під час правління в Києві Ольги. В літописній статті 946 р., де сповіщається про підкорення древлянського племенного союзу, знаходимо таке повідомлення: "И иде Вольга по Деревстей земли с сыном своим и с дружиною, уставлякши уставы и уроки; и суть становища

ее и ловища ."⁷

Формуванню давньоруських земель-князівств певною мірою сприяла і запроваджена 970 р. київським князем Святославом практика заміни крупних племенних князів своїми намісниками чи посадниками. Ними стали його сини: "Святослав посади Ярополка в Києва, а Олега в деревех". Володимир Святославович посів Новгород-

ський князівський стіл⁸. Інститут посадицтва зберігався протягом всього ранньо-феодалного періоду. Так, у літописній статті 988 р. відбився факт посадження великим київським князем Володимиром своїх синів в окремих містах Давньої Русі для управління областями, що до них тягнули: "И посади Вышеслава в Новгороде, а Изяслава Полотське, а Святополк Турове, а Ярослава Ростове. Умершу же старейшему Вышеславу Новгороде, посадиша Ярослава Новгороде, а Бориса Ростове, а Глеба Муроме, Святослава Деревех, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторакане". Джерела повідомляють, що подібна практика мала місце і в період правління київського князя Ярослава¹⁰. Посадицтво відповідало інтересам об'єднаної політики київського центру. Однак недосконалість цієї системи, разом з іншими факторами породжувала сепаратистські тенденції, була сприятливим ґрунтом, на якому визрівали політичні форми автономії руських земель, їх партикуляризму у майбутньому. В першій чверті II ст. намісник київського князя Святополк Ярополчич здійснив одну з перших спроб відокремлення своєї області від Києва. Під цим же 1014 р. в літописі вміщена оповідь про відмову Ярослава Володимировича, що сидів тоді на князівському столі в Новгороді, сплачувати "уроки" Києву".

У період становлення давньоруської держави східнослов'янські союзи племен, що чинили опір розповсюдженню по їх території князівського апарату влади та примусу, вже не були власне племінними утвореннями, а становили собою більш складні за своєю соціальною структурою територіально-політичні об'єднання. Джерела сповіщають про наявність окремих "князівств" у полян, дреговичів, словен, пологан і кривичів¹². Сам термін "племінні князівства" потрапив до літописних текстів як доповнення їх складачів, що осмислили зникаючі племенні структури суспільно-політичними категоріями свого часу, періоду, коли активно формувалися феодальні землі-князівства⁸. Разом з тим вважаємо можливим підтримати існуючий у радянській історичній науці погляд, згідно з яким територіально-політичні утворення східних слов'ян - першої половини I ст. трактується як об'єднання зі сталою територією і зародками державності¹⁴. Саме через територіальний характер внутрішньої організації подібних об'єднань вони змогли, як зазначав Ф.Енгельс, "приспосуватися до держави"

Дійсно, формування земельно-територіальної структури Давньої Русі відбувалося на основі існуючих комплексів. Еволюція соціальної структури племінних союзів, на ґрунті яких зростали феодальні землі, знаходилась у прямому взаємозв'язку з суспільними умовами і з них виростала. Відзначаючи цю обставину, Ф.Енгельс писав: "Зростаюча густота населення змушує до тіснішого згуртування як всередині так і щодо зовнішнього світу. Союз споріднених племен стає всюди необхідністю, а незабаром робиться необхідним навіть і злиття їх і тим самим злиття окремих територій племен в одну спільну територію всього народу"

Безперечно, що окремі риси, притаманні соціальній організації територіально-політичних об'єднань східних слов'ян, зберігалися в структурі давньоруських земель-князівств. Однак не можна беззастережно погодитися з припущенням деяких дослідників, що етнічна належність до племінного союзу була головною ознакою території, об'єднаної в одне князівство¹⁷. Племінні князівства, хоч і мали певні елементи державності (населення, влада, територія), проте ще не були державно-територіальними утвореннями. Характеру останніх не відповідали ні структура притаманної племінним князівствам політичної влади, ні характер судочинства, військового та фінансового устрою, а головне - ще не провадилося збирання феодальної ренти. До того ж, утворення давньоруських земель було пов'язано з остаточною ліквідацією племінного поділу. Згідно з історико-матеріалістичним вченням про походження держави вона "ґрунтувалась на союзах зовсім не родових, а місцевих". Саме руйнування міжплемінних кордонів становило зміст переходу від племінного устрою до територіального: "Старі родові об'єднання, що виникли і трималися в силу кровних уз, зробились ... недостатніми здебільшого тому, що їх передумова, зв'язок членів роду з певною територією, давно перестала існувати".

Державна земельно-територіальна структура Давньої Русі повною мірою не відповідала структурі східнослов'янських племінних союзів, на основі яких вона зростала, ні соціально, ні територіально. Території давньоруських земель-князівств склалися на різноплемінній основі. Так, до складу Чернігівського князівства увійшли пастково області розселення полян, сіверян, радимичів, вятичів і дреговичів. Територія Київської землі зростала з області розселення полян, древлян, частково дреговичів, уличів та волинян.

З наростанням феодалізації Давньої Русі племінні назви поступово зникають з термінології давньоруського літописання. Наприклад, поляни останній раз згадуються на сторінках літописів 944 р., радимичі - 944 р., хорвати - 992 р. їм на зміну приходять назви за містами, що визначають належність населення до тої чи іншої феодалної області - "кияне", "полочане" тощо. Звертаючи увагу на цю обставину, дослідники правомірно пов'язують відособлення давньоруських земель з процесом зростання феодалного землеволодіння і феодалної знаті на місцях, а також з посиленням ролі міст²¹.

Міста активно впливали на процес формування соціально-економічної єдності прилеглої до них території²². Вони були головною ланкою, що з'єднувала і забезпечувала перехід від родоплемінного устрою до класового. Ф.Енгельс, відзначаючи цю обставину, писав: "недаремно височать грізні мури навколо нових укріплених міст: в їх ровах зяє могила родового ладу, а їх башти досягають уже цивілізації"²³? Вплив міста на формування навколо нього феодалної території обумовлювався його розмірами, особливостями географічного розміщення, місцем у політичній структурі Давньоруської держави. Певний вплив на становлення соціальної єдності території, що тягнула до міста, справляла також діяльність феодално-адміністративних органів, які зосереджувались у містах. Гадаємо, що у прямому взаємозв'язку з раннім виникненням Києва, його соціально-політичним піднесенням знаходиться і ранне в порівнянні з іншими давньоруськими регіонами становлення соціально-економічної та політичної єдності Київської землі. Соціально-економічний розвиток міст був тісно пов'язаний з розвитком давньоруських земель-князівств, а подекуди й обумовлював їх утворення. Характерно у цьому відношенні відзначити збіг часу монументального будівництва в Чернігові в першій половині XI ст. і формування територіального і політичного ядра Чернігівської землі²⁴. Джерела вказують на появу в 80-х роках II ст. кам'яного будівництва в Переяславі²⁵. Економічне піднесення останнього, на нашу думку, знаходилося у тісному взаємозв'язку із зростанням території Переяславської землі.

Місто формувало прилеглу до нього територію економічно і соціально. Дослідники відзначають (з певним застереженням щодо Києва), що в період зрілого розвитку феодалних відносин розміри округи, яка тягнула до міста, досягали 80 км у діаметрі²⁶. Зростання міської округи, стабілізація її кордонів, у свою чергу, сприяли піднесенню самого міста.

Спираючись на воєнно-економічну міць центральної влади панування київської, чернігівської та переяславської-знаті інтенсивніше, у порівнянні з іншими регіонами Давньої Русі, поширювалося на суміжні родоплемінні області. Так, територія Київської землі почала складатися ще в 40-х роках I ст. в процесі підкорення владі Києва древлянського племінного союзу²⁷. До цього слід додати, що в джерелах порівняно рано відбилась єдність міст Києва, Чернігова та Переяслава з прилеглими до них областями. Особливо рельєфно прослідковується ця тотожність у тексті "заповіту" Ярослава Мудрого, вміщеного в літописній статті 1054 р.: "Се же поручаю в себе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев... а Святославу даю Чернигов, а Всеволоду Переяславъ, а Игорю Володимер, а Вячеславу Смолинеск. И тако раздели им грады (читай, області. - Авт.), заповедаю им не преступати предела братня"²⁸. Зміцнення єдності міста і прилеглої до нього області, об'єднання їх у сталі в соціальному відношенні території було зумовлено "потребою як для земельного дворянства, так і для міст".

Із зростанням кількості міст у Давній Русі, зміцненням їх могутності спостерігається завершення процесу формування державної території і відособлення земель-князівств. Найбільш інтенсивне зростання давньоруських міст, як відзначають фахівці, "падає на другу половину XI-III ст.³¹ Саме в цей час території, що формувалися навколо окремих центрів, "приходять в зіткнення і на значному просторі виникають внутрішні межі"³². В другій половині XI-XII ст. стабілізуються рубежі південноруських земель, складається їхня внутрішня адміністративно-територіальна структура.

Формування феодальних земель і князівств Давньої Русі було тісно пов'язано з процесом утворення і розвитку феодального землеволодіння, особливо його вотчинної форми, бо "повна, вільна власність на землю означала не тільки можливість безборонно й необмежено володіти нею, але також і можливість відчужувати її. Поки земля становила власність роду, цієї можливості не було. Але коли новий землеволоділець остаточно скинув з себе окови верхової власності роду і племені) він порвав також узи, які досить нерозривно зв'язували його з землею"³³. Утворення сталих у територіальному і соціальному відношенні давньоруських територіально-політичних комплексів було зумовлено всім ходом соціально-економічного розвитку класової держави і відповідало її потребам, що впливали з самого характеру феодального способу виробництва. Останній, за словами К.Маркса, "в усіх країнах Європи... характеризується наділом землі між якомога більшою кількістю васально залежних людей"³⁴. Внаслідок державного освоєння родоплеменних територій, експропріації общинних володінь, зростання феодальної знаті на місцях у Давній Русі зароджувалось і розвивалось феодальне землеволодіння. З самого початку його формування практикувалася передача верховною владою окремих областей князівським дружинникам, боярам та іншим представникам феодальної знаті.

Практика земельних "роздач" відповідала станово-ієрархічному характеру давньоруського феодального суспільства: "ієрархічна структура землеволодіння і зв'язана з нею система збройних дружин давали дворянству владу над кріпаками. Ця феодальна структура... була асоціацією, направленою проти поневоленого виробляючого класу"³⁵. Ієрархічна система феодальної власності на землю була пов'язана з відношеннями сюзеренітету - васалітету. Їх розвиток породжував тенденції до перетворення місцевою феодальною верхівкою умовного володіння отриманих від верховної князівської влади областей в безумовне, що було одним із факторів політичного відособлення окремих давньоруських земель-князівств. Ф.Енгельс у праці "Про розклад феодалізму і виникнення національних держав" зауважив, що "основне відношення всього феодального лану - віддавання землі в ленне володіння за певну особисту службу і повинності - навіть у своєму первісному, найпростішому вигляді давало досить матеріалу для чвар, особливо коли так багато людей було заінтересовано в тому, щоб знаходити приводи для усобиць"³⁶. Все це сприяло розчленуванню державного ладу і послабленню центральної влади.

Прикметою зародження цих тенденцій був перший розподіл "Руської землі", що призвів до тимчасового відокремлення Чернігівського Лівобережжя (1024-1036 рр.); Після спроби Ярослава Мудрого відновити порядок єдиногодержавного управління "Руською землею" право Мстислава Тмутараканського на Чернігівське Лівобережжя знаходить юридичне підтвердження, що відбилося в літописній статті 1026 р.: "й разделиста по Днепр Руськую землю: Ярослав прия сю сторону, А Мстислав ону"³⁷. Після смерті Ярослава Мудрого розчленування державної влади поглиблювалося. В цей час виникають осібно' князівські столи в Чернігові та Переяславі³⁸. На кінець X ст. в Давній Русі остаточно складається поліцентрична форма державної влади³⁹ яка відповідала розподілу державної території на землі-князівства.

Таким чином, утворення і розвиток давньоруських земель-князівств було історично обумовлено рядом соціально-економічних факторів, головні з яких - зростання феодальної знаті і феодального землеволодіння, посилення ролі міст і поглиблення феодальних відносин. У результаті взаємодії названих факторів у кіці XI ст. спо-

стерігається послаблення економічної та політичної міці центральної влади, відокремлення давньоруських земель-князівств з більш-менш сталими феодальними територіями. Феодальні землі-князівства Давньої Русі становили собою соціально-економічні, територіально-політичні та культурні комплекси, на чолі яких стояли корпоративні феодальних магнатів.

- л
да ства⁰⁰!^ 1951 ^{землк" Е} образование территории древнерусского госу-
2
Див., наприклад: Монгайт А.Л. Рязанская земля. - М., 1961; Алексеев І.В. Полоцкая земля. - М., 1966; Лысенко П.Ф. Города Туровской земли. - Минск, 1974; Древнерусские княжества X-Щ вв. - М., 1975; Алексеев Л.В. Смоленская земля в вв. - М., 1^80; Толрчко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху Феодальной оаз-
ритории Северо-восточной Руси в X-СТ7 вв. - М., 1984.
° Енгельс Ф. Походження сім"ї, приватної власності і держави. - Маркс К.. Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 164.
^ Ленін В.І. Держава і революція. - Повне зібр. творів, т. 33, с. 8.
Х тг П™ІЕ™Б временных лет. / Под ред. и с предисл. В.П.Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950, ч. I (далі: ПВЛ, 1), с. 20.
Становлення державної податкової системи відбувалося на основі розвитку існуючих у східних слов'ян форм внутрішньо-племінного обкладання. Данина стягувалася з одиниці обкладання (*по куне", по "шелягу", "от дыма" і т.д.). Див.: ПВЛ, А, с. 1С, <лї.
6 т
Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Г.Насонова. -М.; Л., 1950, с. 109.
7 ПВЛ, I, с. 43.
3 Там же, е. 49.
9 Там же. с. 83.
10
ssSpafflje русских летописей. - М., 1962, т. 2, ствп. 138, 149-150 (Далі: ПСРЛ); ПВЛ, 1, с. 108.
11 ПВЛ, I, с. 88-89.
12 Там же, с. 13.
13 Насонов А^Н. История русского летописания X - начала XV века. - М., 1969,
14 Мавродин В.В. О племенных княжениях восточных славян. - В кн.- Исследования по социально-политической истории России. Л., 1971, с. 48-50.
Енгельс Ф. Походження сім"ї, приватної власності і держави. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 145.
16 Там же, с. 158.
17
••« w^0^0?, 0 " Туровская земля. - В кн.: Киев и западные земли Руси в IX-XI вв. Минск, 1982, с. 82.
18
Ленін В.І. Що таке "друзі народу" і як вони воюють пооди соціал-демократив? - Повне зібр. творів, т. 1, с. 143.
Енгельс Ф. Походження сім"ї, приватної власності і держави. - Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 164.
20
Зайцев А.К. Черниговское княжество. - В кн.: Древнерусские княжества X-НЛ вв. М., 1975, с. 72.
21
Черепнин Л.В. Исторические условия формирования русской народности до кон-3^ Н^д х*"- Вопросы формирования русской народности и нации". М.; Л., 1958, с. 5e>, 58-59.
22
Котляр Н.Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов (на материалах Галичины и Волыни). - В кн.: Славянские древности. Киев, 1980* с. 122-123.
Енгельс Ф. Походження сім"ї, приватної власності і держави. - Маркс К.. Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 159..
24 ПВЛ, 1, с. 101. .
25
Зайцев А.К.Черниговское княжество. - В кн.: Древнерусские княжества X-ав вв., с. 75-76.
26
ПВЛ, -I, с. 137.
27
Котляр Н., Толочко П. Древний Киев в новейших изысканиях. - Обществ, науки, 1982, № 2, с. 124.
28
Насонов А.Н. "Русская земля" ...', с. 56.
29
ПВЛ, 1, с. 108.

чп

Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. 1. - Твори, т. 3, с. 23.

* Тихомиров М.Н. Древнерусские города. - М., 1956, с. 33-43.

Насонов А.Н. "Русская земля" ..., с. 26.'

ос

Энгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. - Маркс К.,
Энгельс Ф. Твори, т. 21. - Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 23, с. 677-678.

Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. 1. - Там же, т. 3, с. 22.

ос

Энгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. -
Там же, т. 21, с. 392.

³⁷ ІІВЛ, 1, с. 100.

³³ Там же, с. 108-109.

оо

Пашуто В.Т. Эволюция политического СТРОИ Русь (X-XIII вв.). - in: L'Europe
pe aux IX - XI siecles. - Varsovie, 1968, C. 244,

О.М.Майборода

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТУ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНИХ
БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Звернення буржуазії до націоналізму як одного з головних засобів ідеологічного протистояння викликало посилені інтерес буржуазного суспільствознавства до етнічних аспектів історії народів. Сучасна буржуазна історична думка концентрує увагу на вивченні не тільки сучасного становища народів, а й джерел формування тих рис, що утворюють їх етнічну спільноту.

Спроби відтворити процес формування народів можуть бути вдалими лише за умов додержання діалектико-матеріалістичних принципів. Прикладом того, як ігнорування цих принципів призводить до помилкових історичних реконструкцій, може прислужитися стан вивчення проблеми етногенезу українського народу в сучасній буржуазній історіографії.

Науковий пошук, зокрема в галузі історичних знань, не може бути ефективним без правильного визначення об'єкту дослідження. Оскільки остаточним результатом етногенетичного процесу є етнічна спільнота, або етнос¹, це вимагає найсерйознішого ставлення до характеристики даного поняття, до визначення його основних ознак та характеру їхніх взаємозв'язків.

Представники сучасної буржуазної історіографії, які торкаються проблеми етногенезу українського народу, користуються у своїх працях набором ідей та методів, запропонованих ними відгалуженнями західного суспільствознавства, що покликані займатися етнографічним вивченням людства. Етнографічне вивчення людства у західному суспільствознавстві покладене на культурно-соціальну антропологію. Проте ця галузь буржуазної науки займається головним чином "примітивними" спільнотами, що перебувають на общинно-родовій стадії розвитку².

Негативний вплив на розробку етногенетичних проблем справляє відсутність чіткої термінології стосовно об'єкту дослідження. Традиція вивчати "примітивні" народи привела до поширення терміна "етнічна група", який мусить означати "етнічну спільноту". Оскільки спроби вжити цей термін щодо великих сучасних народів не мали успіху, буржуазні автори, зокрема Н.Глейзер і Д.Мойніхен, визнали за доцільне вживати термін "етнічність"³, який зараз дуже розповсюджений серед західних суспільствознавців.

Популярність цього терміна на Заході пояснюється тим, що перед лицем могутніх соціальних рухів у капіталістичному суспільстві буржуазія всіляко намагається відволікти увагу робітників від їхніх класових інтересів, перемістити центр уваги в бік етнічних факторів. Саме тому "концепція етнічності" покликана на допомогу буржуазним міфам про висування етнічних проблем, а не соціальних, як головних проблем сьогодення. Через таке тенденційно-політичне спрямування терміна "етнічність", його суто буржуазний зміст, він стає мало придатним для визначення об'єкту дослідження.

Пошуки буржуазних учених у напрямі вдосконалення понятійного апарату не можуть бути плідними також через настирливе ігнорування ними досягнень радянської науки. Адже радянськими вченими дане визначення поняття "етнос" як об'єкта дослідження, що найбільш адекватне сутності явища. Згідно з висновками Ю.В.Бромлея, "етнос— може бути визначений як стала сукупність людей, що історично склалися на певній території, яка володіє спільними, відносно стабільними особливостями культури (в тому числі мови) і психіки, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомість), фіксованим у самоназві (етнонімі)".

На особливу увагу заслуговує той момент, що, хоча вирішальну роль у визначенні **СТЕІЧНОЇ** належності відіграє етнічна самосвідомість, вона в той самий час є лише формою суспільної свідомості, яка завжди залежить від рівня соціально-економічного розвитку людських об'єднань. Кінець кінцем "свідомість... ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям.., а буття людей є реальний процес їх життя"⁰. Отже, формування етнічної свідомості, а також формування всіх ознак, що стоять за нею, було наслідком взаємодії соціально-економічних факторів, що діяли за певних історичних умов. Виділення цих факторів визначальними в етногенетичних процесах становить суть підходу радянських вчених до проблем походження народів.

Ставлення до 'процесів складання етнічних спільностей як до процесів історичних зумовило прийняття в радянській науці головним принципом етногенетичних досліджень принцип історизму, який дозволяє визначити місце етногенетичного процесу в історії, подати його в цілому, окресливши основні етапи становлення, стадійність розвитку тощо.

Ігноруючи принцип історизму, буржуазні вчені втрачають можливість скористатися його найважливішими пізнавальними функціями, які зводяться до ствердження єдності історичного процесу, тобто коли з минулого випливає сучасне і стає тим, з чого виростає майбутнє, а також до розкриття взаємозв'язку фактів, що відносяться до певної історичної ситуації. Щодо цієї функції, В.І.Ленін особливо вимагав обов'язкового "конкретного аналізу точно визначених історичних ситуацій". Іншими словами, "історизм фіксує не будь-яку зміну взагалі, а вимагає відображення спільних і специфічних властивостей в їх зв'язку з конкретно-історичною обумовленістю (у певних рамках відносно місця і часу)."

Ігнорування або фальшиве тлумачення принципу історизму в буржуазному суспільствознавстві ілюструється і розвитком сучасної культурно-соціальної антропології. Традиція позаісторичного вивчення народів, що глибоко вкоренилася в середовищі західних антропологів, а також відсутність чітко окресленої предметної області дисципліни породили безліч довільних тлумачень поняття "етнічна група", яке в західних країнах вживається замість понять "етнос", "етнічна спільність". На означення етнічних одиниць вживаються -вже згадуваний термін "етнічність".

У той час як історизм вимагає чіткого визначення типологізуючих характеристик об'єкта дослідження, ця вимога ігнорується західними антропологами, які досі не виробили узагальнюючого визначення даних понять, що ними означені етнічні одиниці. Якщо, наприклад, погодитися з точкою зору, що індивідуальність "етнічної групи" полягає в комплексі етнічних рис, що вона їх уособлює, або вважається, що уособлює¹¹, то створюється думка про ілюзорність існування самої групи, бо складається враження, що її "рис" відображають не стільки об'єктивну реальність, скільки уявлення про їх наявність.

Такою ж туманною є і формулювання Т.Парсонса¹², який концентрує увагу на одній стороні етнічної самосвідомості - спільній історичній долі, що є ознакою суб'єктивною, похідною від об'єктивних факторів, які визначають існування етносу.

Американський автор П.Брасс основним критерієм для включення в етнічну групу або виключення з неї вважає питання походження й усвідомлення родства між її

членами, зводячи, таким чином, характеристику етносу до ендогамії¹. Дж.Стек вважає "етнічність"¹ поняттям більш широким, але допускає, що етнічна належність індивіда може визначатися лише однією з етнічних рис¹. Дж. де Во, даючи в-основному правильний перелік ознак етнічної спільності, робить, проте, наголос на їхній диференційній функції¹⁴, в той час як головна їх функція полягає в етнічній інтеграції, тобто у внутрішньому згуртуванні етносу.

Відсутність глибоких розробок у західній культурній-соціальної антропології з проблем теорії етносу обумовила в буржуазному підході до проблеми етногенезу українського народу брак тих методологічних принципів, без яких питання сутності етногенезу як історичного процесу залишається нерозв'язаним. По-перше, це розуміння розвитку як зміни ряду етапів, а по-друге - визнання наступності цих етапів, їх цілісності і послідовності у рамках однієї системи. Додержання цієї, другої, вимоги, невід'ємне від визнання причинних закономірностей, що зумовлюють перехід від етапу до етапу і визначають перспективи подальшого розвитку етн. На решті, історизм вимагає визнання об'єктів як відносно цілісних систем.

Ігнорування вказаних вимог, особливо коли об'єкт дослідження визначається не за сукупністю всіх притаманних йому рис, а лише за частиною їх, небезпечно тим, що розвиток об'єкта (в даному випадку етносу) як системи не співвідноситься з історичним часом, якому відповідають певні етапи цього розвитку. Окремо взяті особливості можуть абсолютизуватися без співвіднесення з певними історичними умовами. Особливості, які відповідали лише одному з етапів розвитку системи, механічно переносяться на якісно інший етап і використовуються для означення понять, сутність яких не є повністю тотожною явищам, що породили такі особливості.

Прикладом цього стало перенесення в буржуазному суспільствознавстві особливостей", що їх культурво-соціальної антропології пов'язують з "етнічними групами", на якісно відмінні системи, якими є "нації". Зокрема, деякі буржуазні теоретики зводять поняття "нація" лише до психологічних характеристик. Нація у них виступає як ідеалістична субстанція, існування якої залежить від колективної волі.

Більшість буржуазних соціологів визнає націю як об'єктивну реальність, але зводять її ознаки до етнічних факторів¹⁷. Так, буржуазний соціолог Х.Сетов-Уотсон рисами нації вважає почуття солідарності між її членами, спільну культуру і національну свідомість¹⁸.

Повне ототожнення понять "нація" та "етнічна спільність" характерне й для сучасних західних авторів, що звертаються до проблеми походження українців. Особливо да притаманне провідникам націоналістичних концепцій українського етногенезу. Наприклад, Провалів, який натягує личину мовознавця, закликає розглядати "націю" лише як "етнічну цілісність". Так само ототожнює поняття "народ" (в етнічному значенні) з поняттям "нація" М.Чубатий - автор антинаукової книги "Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй" (Нью-Йорк - Париж, 1964). Такого самого погляду дотримується американський учений С.Геркейв, який вважає нацією населення Давньої Русі.

Будь-яка нація - це, безумовно, етнічна спільність. Проте характер колективних зв'язків, що утворюють націю, відрізняється від характеру національних зв'язків, що визначає її лише як етап в розвитку етнічної спільності. Корінна відмінність народності - це її "місцева обмеженість" що пов'язана з пануванням селянського господарства за доби феодалізму. Що ж стосується нації, то її формування викликав "обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один... ринок".

Переростання народності у націю відбувається у рамках однієї етнічної спільності, етнос продовжує існувати, як і його типологізуючі ознаки. Це пояснюється тим, що етнічні явища більш консервативні, ніж соціально-економічні фактори, які визначають ступінь розвитку етносу. В результаті останній може зберігатися протягом кількох суспільно-економічних формацій.

Отже, при вивченні етногенетичних процесів обов'язкове співвіднесення спільності, що перебуває у стадії формування, з рівнем її соціально-економічного розвитку, який справляє вирішальний вплив на характер етнічних ознак та їх сполучення. Приналежність етносу до тієї або іншої формації надає йому в кожному випадку особливого характеру і на цій основі в радянській історичній літературі виділяються такі типи соціальних спільностей, як шшм"я, народність, буржуазна і соціалістична нації²³.

Відсутність у західній культурній-соціальній антропології чітких уявлень про сутність понять "нація", "етнічна спільність" відбивається у довільних трактуваннях буржуазними істориками основних ознак "нації", у виділенні ними лише деяких її особливостей. У таких випадках процес етногенезу подається однобічним, позбавленим внутрішньої логіки розвитку.

Основною умовою появи "нації" більшість буржуазних авторів висувують мову. Виділення мови як однієї з головних ознак етнічної спільності в цілому можна вважати правомірним. Але висунування однієї лише мови "творчою силою нації", без якої "нація не може існувати", як це роблять націоналісти на сторінках мюнхенської "Сучасності", веде до трактування етнічної спільності як спільності суто лінгвістичної. Такий погляд на етнос характерний для багатьох буржуазних авторів. Як етно-лінгвістичну спільність трактує націю, наприклад, С.Геркейв²⁴. Проте, етно-лінгвістичні спільності і нації - поняття не тотожні. Перлі є об'єднаннями більшого порядку, в які входять схожі, але окремі етноси.

Згідно з поглядами, що утвердилися в радянській науці, формування етносу та його мовної спільності становлять дві сторони одного процесу, що відбуваються водночас. Тому вивчення проблеми походження етнічної спільності потребує, крім дослідження історії мови, уваги і до формування інших етнічних рис, а також факторів їх виникнення.

Неправомірним є і той погляд, що його поділяють буржуазні автори, нібито в основі формування етносу лежить релігія. В тлумаченнях авторів націоналістично-клерикального гатунку, наприклад, релігія відіграє важливу роль у формуванні "прикмет" народу, якими він, мовляв, "творить своє життя державне, громадське, культурне, особисте, господарське й ін.". Таке саме місце основного фактора етногенетичного процесу відвели релігії і автори антинаукової книжки "Релігія в житті українського народу" (Мюнхен - Рим - Париж, 1966). Ще відвертіше ця думка була продовжена у заявах націоналістів-клерикалів з "Визвольного шляху", що "церква... і релігійність народу" становлять "двигун національного розвитку".

"Основою націоналізації" населення певної території вважає релігію О.Пріцак²⁶. Як один з найважливіших етноінтегруючих факторів розглядають релігію і ті буржуазні автори, що стоять досить далеко від націоналістичної колонаукової метушні²⁷.

Конкретним історіографічним втіленням цих поглядів є всіляка гіперболізація ролі християнської релігії в етногенезі українського народу. За фальсифікаторськими вигадками, християнство не лише було головним фактором утворення "України-Русі", а й забезпечило "культурну русинізацію" північного сходу Східної Європи, де згодом формувався російський народ, антропологію якого націоналісти пов'язують з фінським субстратом.

Разом з тим, як зазначалося в працях радянських учених, хоча релігії справили значний вплив на спосіб життя своїх послідовників, і тому можна всю сукупність таких послідовників розглядати як певну культурну спільність, все ж таки немає підстав ототожнювати конфесійні спільності з етносами²³.

Так само неспроможні у методологічному відношенні і спроби "культурологічного" пояснення етногенетичного процесу. Для багатьох західних учених культура - явище більш широкого порядку, ніж суспільство, яке є лише соціальним компонентом культури²⁹. Отже, і етносоціальний організм, за такою логікою, це не більш ніж частина культури³⁰.

Відштовхуючись від цього ідеалістичного погляду, сучасні буржуазні автори, насамперед з націоналістичного табору, висувають культуру основним і чи не єдиним фактором формування етносу. На їхню думку, культура має здатність "викристалізувати національний світогляд у... релігії, філософії, науці, в мистецтві та звичаях" народу, "усвідомлювати духовні цінності життя", "формувати його стиль". При цьому дія культурного фактора поставлена ними у залежність від "культурної традиції", яка, в свою чергу, визначається приналежністю до тієї чи іншої "культурної сфери"³¹. При такому підході головними у процесі формування етнічної спільності стають зовнішні впливи, чим заперечується самотутній характер культурного розвитку народів. На цих методологічно помилкових засадах будуються концепції буржуазної історіографії про вирішальну роль західноєвропейських культурних впливів у формуванні української культури, про Україну як невід'ємну частину "західноєвропейського співтовариства" на противагу "азіатській Росії".

Тенденції приписати культурі здатність самостійно формувати етнічну спільність виявляють свою неспроможність у спробах з'ясувати першопричину етногенетичного процесу. Якщо культура формує етнос, то виникає питання про першоджерела самої культури. Ігнорування цього питання представниками буржуазної історіографії ілюструє їх нездатність дати чітке пояснення взаємовідношенню культури та етносоціального організму.

Важливою особливістю культури є її прямий зв'язок з особливостями психічного складу етнічних спільностей. Ці особливості знаходять свій прояв, зокрема, у відтінках характеру народу, специфіці його ціннісних орієнтацій, смаків і т.д.³², що необхідно мати на увазі в зв'язку із спробами надати містичний, ірраціональний відтінок етногенетичним процесам, виходячи з концепції "психічної єдності нації". Нація у тлумаченнях деяких націоналістів, зокрема клерикала М.Кушніра, - це "однорідна психічна особовість", в якій діють "біологічні закони і вроджені інстинкти". "Психічна особовість" українського народу, тлумачать націоналісти, полягає в тому, що він формувався "на суходолі двох світів", був "забором Заходу" від східних кочовиків і саме таке його положення привело до прийняття самоназви "українці".

Спільність психічного складу дійсно є невід'ємною частиною етносу. Проте характер психічних зв'язків між членами етнічної спільності значно складніший. Перш за все звертає на себе увагу, що національний характер не є незмінною категорією і протягом всієї історії народу може мінятися. По-друге, прояв національного характеру різними представниками етносу має неоднаковий відтінок залежно від їх соціальної приналежності³³. Отже, викладення етногенетичного процесу як процесу складання "психічної однорідності" не можна вважати правомірним, оскільки тут ігнорується визначальна роль суспільного буття, від якого залежить характер народу.

"Психодинамічні" концепції етногенезу народів щільно пов'язані з дуже поширеними в буржуазному суспільствознавстві уявленнями про залежність психіки людини від її біологічної будови. У колі цих поглядів "психічна однорідність" етносу визначається однорідністю його антропологічного складу. З таких тлумачень етносу як суто біологічної популяції вирости й до цього часу розповсюджені в буржуазній історіографії спрощені уявлення про етногенетичний процес як однолінійну еволюцію кожного з сучасних народів від одного власного предка .

Кожний етнос, безумовно, сполучений із "своєю" популяцією, що пояснюється таким етностабілізуючим фактором, як ендогамія (укладання шлюбів у межах "своєї" спільності). Через це кожній популяції властива тенденція до посилення однорідності генетичного фонду. Але випадки, коли члени великої етнічної спільності відзначалися б однаковою антропологічною будовою, досить рідкі, і майже повсюдно доводиться спостерігати у представників одного етносу зовнішні риси, що уходять корінням до різних расових типів.

Така залежність антропологічних характеристик етнічної спільності від соціальних явищ пояснює "уявний" характер усвідомлення членами спільності єдності своєї походження і свого "кровного родства". Головуюча роль соціальних факторів в етнологічному процесі визначає той факт, що не популяція - основа етносу, а, навпаки, вона сама є похідною від нього⁵.

Незалежно від того, на якому боці етнологічного процесу фіксує свою увагу той чи інший буржуазний автор, яку ознаку етносу він кладе в основу цього процесу, спільним для всіх них є той погляд, що "нація", з якою ототожнюється етнічна спільність, формується поза соціально-економічними умовами. Вірне положення про те, що етнічна спільність може проходити в своєму розвитку різні стадії, які відповідають різним суспільно-економічним формаціям, перекинувшись до неправомірного твердження про існування відомих нам сьогодні націй ще в глибокій давнині, нібито "кожна нація... сягає вглиб'старовини незалежно від будь-яких формацій", зокрема нібито "українська нація сягає своїм корінням далеко глибше, ніж. ШІ ст?", що джерела українців треба шукати в часах неоліту.

Оскільки окремі елементи культури мають певну самостійність і тому нерідко можна зустріти аналоги сучасним предметам матеріальної культури серед предметів первісної епохи, то відкривається можливість для різних маніпуляцій археологічними джерелами-з метою обґрунтування таких тез. Наприклад, націоналістична ідея про трипільців як перших "праукраїнців" будується на тому, що вони подібно до пізніших українців користувалися ралом. У зв'язку з цим доречно послатися на точку зору, яка утвердилася в радянській науці, що "жодний з компонентів культури не є неодмінною етнідиференційною ознакою" і тому "всі спроби виділити одну неодмінну для всіх випадків етнідиференційну ознаку виявляються приреченими на невдачу"³⁶.

В буржуазних, особливо буржуазно-націоналістичних, трактуваннях етнології народів невирішеність методологічних проблем знаходить свій прояв також у відсутності чіткої типологізації етнічних процесів. Найбільш розповсюдженим поглядом у цих концепціях, що йде від традиції виводити сучасний народ від одного власного предка, є викладення етнологічного процесу у вигляді прямолінійної еволюції етносу від давнього "субстрату", який розуміється насамперед біологічною популяцією. Зокрема, ще й досі повторюються на Заході антинаукові ідеї про трипільські племена як "субстрат-основу" українського народу, про "тяглість" українців з часів неоліту.

Разом з тим еволюційний етнічний процес може відбивати лише розвиток етнічної спільності, яка не змінюється у своїй самосвідомості. Що ж до якісно нових етносів, то їх поява є результатом етнотрансформаційних процесів, коли відбувається розрив поступовості, перехід людських колективів у новий стан, що має вираз у зміні ними своєї етнічної самосвідомості⁰.

Відсутність правильного критерію при класифікації етнологічних процесів позначені і праці тих інтерпретаторів етнології українців, які мають уявлення про те, що формування народу є явищем значно складнішим, ніж звичайна еволюція. М.І. Милерським, наприклад, формування нової спільності на основі кількох менших спільностей подається як здатність племен "асимілюватися" у нове національно-етнічне "поняття". Саме так, за його схемою, "асимілювалися" сім літописних слов'янських племен у народ "Русь"⁴⁰. Оскільки асиміляція розуміється поглинанням однією спільністю іншої (або інших), то у схемі М.І. Милерського мусить бути одна спільність, що увібрала в себе інші. В націоналістичних концепціях такою спільністю оголошується населення Руської землі у вузькому значенні, що, мовляв, і було власне "українцями".

У радянській науці розроблено цілісну класифікацію етнічних процесів згідно з їх основними типами. Головними етнотрансформаційними (етнологічними) процесами прийнято вважати процеси етнічного роз'єднання, коли з однієї етнічної

- і ^ „ - " Г . І Г Г - = Г = с ,

- я Г Г Ж Л

дати цілісну і правдиву картину історії народів.

1 Небоксаров Н.Н. Этногенез. - В кн.: БСЭ. 3-е изд 1978, т 30 с ^

2 Бромлей Ю.В. Современные фоб^ш этн^рафии - М 1981.^ . И. «Р
ський антрополог Д.Шимкін дараз шдтвердив це ^ бута »екзо-

Л ^ і - ^82. N 4, P. 694).

ТИЧНІЗ, "відсталі культури. Glazer K., Моупіа D. Introduction. - In: Ethnicity. Theory and Experien-

ографіи Ш. - М., 1982, с. 44-49.

5 в млей D.b. Современные проблемы этнографии с. 27.

6 марке К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. 1. - Маркс К., Энгельс

ТВОРЕН? 1'Ля В* "Комунізм". - Повне збір. творів, т. 41, с. 126.

С Г о Л І Т с ^ з м в ленинской методолога научного исследования. - М..

1982, с. 73.

Див.: Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983, с.

10 ДИВ.: Ethnicity i Theory and Experience, p. 4.

И Parson, T. s o ^ b e o ^ ^
ngiBg Of Ethnicity. - In: " In: Ettoiio Diversity and Con-

12 Brass P. Ethnic Groups and Nationalities. - In. *
flict in Eastern Europe. - oemta Bar'Баха (Calif.Б identities in

13 Stak J. Ethnic Groups as Transnational Actors. In. ««mx
T'ransnational ViorId. - Westport (Conn.), 1981. p. 41 42.

14 Yos G. d. Ethnic Pluralism: conflict ana Accomodation. In. МШ i

ty - Palo Alto (Calif.) 1975, p. 9, 16. .

' s r r i l ^ ^ - » • - = < * - • - > • -

Киев, 1982, с. 42.

17 wjjj же с. 42-43.

18 seton-Watson H. nations and States. - London, 1977. P. 1.

19 Harcave S. Russia: A History. - Chicago, 1959, p. 15.

20 марке К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Т. 1. - Маркс К., Энгельс

^ L i i Вл!Що таке "друзі народу"..? - Повне збір. творів, т. 1. с.143-

ш ' 22 Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнограф с. 32 65

23 Бромлей Ю.В. К характеристике понятия "этнос . - В кн.. Расы Р Д»

М., 1976", вып. 1, с. 29-30.

24 Harcave f. Op. cit., p. 15.

25 Бромлей Ю.В. Этнос и этнография. - М.. !1973<

26 pLtsak O. The Origin of Hus'. - Rus. Rev., 1977. N 3. p.

Harcave S. Op. ext., p. 20; Paszkiewicz H. The Making of the Russian nation. - Chicago, 1963; Allen W. The Ukraine: A History. - 4th ed. - Sew York, 1963.

²⁸ Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии, с. 55-56.

²⁹ Д.В. ШЫШЕЮОВ К.С. Сравнительное изучение цивилизаций. - "В кн.: Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука. - М., 1979, с. 56.

³⁰ Бромлей Ю.В. О передаче культурной-социальной антропологии и этнографии в трактовке англо-американских и советских ученых. - В кн.: Этнография за рубежом. - М., 1979, с. 12.

ч-т

Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building-Slav. Rev., 1963. K 2, p. 227.

Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии, с. 23.

³³ Бромлей Ю.В. Этнос и этнография, с. 86, 91.

³⁴ Чебоксаров Н.Н., Арутюнов С.А. Этногенез. - В кн.: Сов. ист. энцикл., 1976, т. 16, с. 640.

Бромлей Ю.В. Этнос и этнография, с. 122-123.

³⁶ Там же, с. 30-31.

47

Бромлей Ю.В. Этнос и этнография, с. 153; Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии, с. 63-64.

Chxrovsky U. An Introduction to the Ukrainian History. Vol. 1. Kievan and Salician Ukraine-Rus'. - New York, 1981, p. 9t 11.

оп

Бромлей Ю.В. Этнос и этнография, с. 157-158; Бромлей Ю.В. К типологизации этнических процессов. - В кн.: Проблемы типологии в этнографии. - М., 1979; Козлов В.И. Динамика численности народов: методология исследования и основные факторы. - М., 1969, с. 258-261.

⁴⁰ Козлов В.И. Указ. соч., с. 26-50.

ЗМІСТ

Сергієнко Г.Я. До питання про дальшу розробку наукової періодизації історії української народності	3
Сарбей В.Г. Методологічні та ідеологічні основи кризи буржуазної історичної науки в Росії та на Україні в період імперіалізму.	19
III Смолій В.А. Деякі аспекти формування соціальної свідомості учасників антифеодальних рухів на Україні доби пізнього феодалізму (друга половина - 22Ш ст.)	29
Борисенко В.Й. Еволюція пізнього феодалізму на Україні	39
Панашенко В.В. Основоположники марксизму-ленінізму про докапіталістичні форми соціально-історичних спільностей людей	45
Щербак В.О. Історичні джерела дружби українського і російського народів	52
Сас П.М. Про характер поняття "феодальне місто" щодо міст України кінця М - 60-х років ЩІ ст.	57
Гуржій О.І. Про характер земельної власності та землеволодіння на Україні за доби пізнього феодалізму.	25
Ричка В.М. Про історичну обумовленість утворення і розвитку давньоруських земель-князівств	70
Майборода О.М. Проблема визначення об'єкту дослідження в сучасних буржуазних концепціях етногенезу українського народу.	75

СОДЕРЖАНИЕ

Сергиенко Г.Я. К вопросу о дальнейшей разработке научной периодизации истории украинской народности	3
Сарбей В.Г. Методологические и идеологические основы кризиса буржуазной исторической науки в России и на Украине в период империализма	19
Смолий В.А. Некоторые аспекты формирования социального сознания участников антифеодальных движений на*Украине периода позднего феодализма (вторая половина ffil- XIII вв.).	29
Борисенко В.И. Эволюция*позднего феодализма на Украине	39
Панашенко В.В. Основоположники марксизма-ленинизма о докапиталистических формах социально-исторических общностей людей	45
Щербак В.А. Исторические источники дружбы украинского и русского народов'.*	52
Сас П.М. О характере понятия "феодальный город" применительно к городам Украины конца М - 60-х годов fП в	57
Гуржий А.И. О характере земельной собственности и землевладения на Украине"в период позднего феодализма.	65
Рычка В.М. Об исторической обусловленности образования и развития древнерусских земель-княжеств	70
Майборода А.Н. Проблема определения объекта исследования в современных буржуазных концепциях этногенеза украинского народа	75

АКАДЕМИЯ Нада: УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Республиканский межведомственный сборник
научных трудов

Основан в 1975 г.

В ы п у с к 1 2

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1986

Затверджено до друку вченою радою
Институту історії АН УРСР

Редактор В.С.Трубенко
Художній редактор І.Е.Пісарєва
Технічний редактор І.Ф.Міхалкіна
Коректори С.І.Крimeць, В.І.Гломозда

ИБ № 7356

іідп. до друку. 28Л1.85. БФ 0ІІ43. Формат 70x108/16. Папір. офс. № І. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 7,35. Ум. фарбо-відб. 7,70. Обл.-вид. арк. 8,83. Тираж 500 пр.
Зам. t-ss. Піна І крб. 30 к.

Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ 4, вул. Рєпіна, 4.

Адрес главной редколлегии
252601 Киев I, ул. Кирова, 4.
Институт истории АН УССР
Киевская книжная типография научной книги.
252004 Киев 4, ул. Рєпіна, 4.